

Erzurum, Osmanlı-Rus mücadelesinde stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca kilit bir rol üstlenmiştir. Rusya açısından Osmanlı topraklarına ilerleyişte bir ileri karakol, Osmanlı için ise doğu sınırlarının güvenliğini sağlayan bir savunma hattı işlevi görmüştür. Kafkasya ile Anadolu arasında bir geçit konumunda olması, kenti özellikle Osmanlı-Rus savaşlarında Ruslar için öncelikli hedef haline getirmiştir. Bu nedenle Erzurum, 1828-1829, 1877-1878 ve 1916 yıllarında olmak üzere yaklaşık 90 yıl içinde üç kez Rus işgaline uğramıştır. Literatürde 1829 işgali, çoğunlukla Aleksandr Puşkin’in Erzurum ziyareti üzerinden ele alınmışken; 1916’daki işgal, son yıllarda yapılan yeni çalışmalarla daha ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Buna karşılık, 1878’deki işgale dair Türk ve Rus kaynaklarına dayanan bir araştırma henüz yapılmamıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Erzurum halkı ve Türk ordusu önemli bir direniş göstermiş ve Rus ilerleyişini durdurmayı başarmıştır. Ancak Rus birliklerinin İstanbul önlerine kadar ilerlemesi, başkentin güvenliğini tehdit etmiş; bu gelişme sonucunda imzalanan Edirne Mütarekesi kapsamında Erzurum’un teslim edilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece yaklaşık yedi ay süren bir Rus işgal dönemi yaşanmıştır. Bu çalışmanın amacı, bu işgal sürecini, Erzurum Askeri Valisi Sergey Mihailoviç Duhovskiy, eşi Varvara Fyodorovna Duhovskaya ve Kızıl Hac görevlilerinin anıları başta olmak üzere, arşiv belgeleri ve farklı kaynaklar ışığında incelemektir. Çalışma, işgalin askerî, idarî, toplumsal ve diplomatik yönlerini ele almakta; geçici Rus yönetiminin uygulamaları ve bunların şehir üzerindeki etkilerini analiz etmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda, şehrin teslim süreci, Rus idari teşkilatı, yönetim-halk ilişkileri ve toplumsal yapının dönüşümü değerlendirilmekte; ayrıca Rusların bu süreci ilerideki olası işgaller için bir propaganda ve hazırlık dönemi olarak nasıl kurguladıkları tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Rus işgali, 93 Harbi, Kafkasya, Edirne Mütarekesi.

SEVEN MONTHS UNDER RUSSIAN OCCUPATION: THE RUSSIAN OCCUPATION OF ERZURUM DURING THE RUSSO-TURKISH WAR (1877–1878)

ABSTRACT

Erzurum’s strategic location made it a key stronghold in the long-standing struggle between the Ottoman and Russian Empires. For Russia, it functioned as an advanced outpost in the march toward Ottoman lands, while for the Ottomans, it served as a defensive line securing the eastern borders. Positioned as a gateway between the Caucasus and Anatolia, the city became a primary target for the Russians, especially during the Ottoman-Russian wars. Consequently, Erzurum was occupied by Russian forces three times within approximately 90 years in 1828–1829, 1877-1878, and 1916. In the literature, the 1829 occupation has mostly been examined through Aleksandr Pushkin’s visit to Erzurum, while the 1916 occupation has been explored in more detail in recent studies. However, no research based on Turkish and Russian sources has yet been conducted regarding the 1878 occupation. During the 1877-78 Russo-Ottoman War, the people of Erzurum and the Ottoman army mounted significant resistance and succeeded in halting the Russian advance. Nevertheless, the Russian army’s progress toward Istanbul posed a threat to the capital’s security; as a result, under the terms of the Edirne Armistice, it was decided that Erzurum would be handed over to Russia. Thus began a period of Russian occupation that lasted approximately seven

* Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Rize/TÜRKİYE, E-Posta: resul.turan@erdogan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7832-0552.

months. The aim of this study is to examine this occupation process in light of archival documents and various sources, primarily the memoirs of Erzurum's Military Governor Sergey Mikhailovich Dukhovskiy, his wife Varvara Fyodorovna Duhovskaya, and Red Cross personnel. The study addresses the military, administrative, social, and diplomatic aspects of the occupation and aims to analyze the practices of the temporary Russian administration and their impacts on the city. In this context, the article evaluates the city's handover process, the Russian administrative organization, the relationship between the administration and the public, and the transformation of the social structure. Furthermore, it discusses how the Russians framed this period as both a propaganda opportunity and a preparatory phase for potential future occupations.

Keywords: Erzurum, Russian Occupation, Russo-Turkish War, the Caucasus, the Treaty of Edirne.

GİRİŞ

Erzurum, Osmanlı-Rus Savaşları sırasında stratejik konumu, doğal savunma avantajları ve lojistik önemiyle ön plana çıkan bir merkezdir. Doğu Anadolu'nun yüksek platolarından birinde, Palandöken Dağlarının korunaklı yapısıyla çevrili olan şehir, Kafkasya ile Anadolu arasında bir köprü işleviyle Osmanlı-Rus savaşlarında kritik bir nokta olmuştur. Bu önemine binaen 1828-1829, 1877-1878, 1915-1916¹ Osmanlı-Rus savaşlarında Rus işgali altında kalmıştır. Erzurum, ilk kez 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde işgale uğramıştır. İşgal, Rus ordusunun Kars, Ardahan ve Bayezid gibi yerlerden sonra, Millidüz ve Hasankale güzergâhından Erzurum'a doğru ilerlemesiyle sürmüştür. Ruslar açısından Erzurum, İstanbul'u almaya giden yolun da anahtarı olmuştur. Öyle ki, Kafkasya Başkomutanı General Paskeviç'in İmparatora sunduğu 21 Kasım 1828 tarihli savaş planındaki hedefi önce Erzurum, Bayburt ve Gümüşhane'yi ele geçirmek, ardından Rus donanmasından lojistik destek alabilmek amacıyla Tokat ve Sivas üzerinden ilerleyerek Samsun'a ulaşmak ve buradan Rus birliklerini Şile'ye çıkarmak olmuştur. Bu planlar gerçekleşmemekle birlikte, Ruslar 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşması ile Erzurum'dan çekilmişlerdir.² İmparator I. Nikolay döneminde (1825-1855) takriben bir yıl süren işgalin ikinci aşaması, yaklaşık yarım asır sonra 93 Harbi döneminde, oğlu İmparator II. Aleksandr döneminde (1855-1881) gerçekleşmiştir.

1. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Erzurum

Erzurum, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde Edirne Mütarekesi şartlarıncı Rus işgaline uğramıştır. Sürecin başında Rusya, Balkanlar'daki olaylara müdahale etme ve Osmanlı Devleti üzerindeki etkisini artırma amacıyla hareket etmiştir. 1877'de savaşın başlamasıyla birlikte, Rus birlikleri önce Balkanlarda, birkaç gün sonra ise Kafkasya'da harekete geçmiştir. Kafkas Cephesi'nde Gümrü-Kars-Sarıkamış-Köprüköy-Erzurum şosesi ekseninde ilerlemeye başlamıştır. Bu ana hat, Rus kuvvetleri için lojistik açıdan önemli bir güzergâh olmuştur. Ruslar Ardahan, Kars ve Bayezid yönlerinden Erzurum'a doğru taarruz edebilecekleri varsayımıyla hareket etmişlerdir. Türk kuvvetleri ise sınır bölgelerinde stratejik savunma yapmış, ancak Rus ilerleyişini durdurmakta zorlanmışlardır. Gedikler Muharebesi ve Yahniler Muharebeleri gibi çatışmalar, Rus ilerleyişini yavaşlatmaya yönelik savunma çabalarının birer örneği olmuştur. Türk ordusu, Soğanlı Dağları ve Kargapazarı-Deveboynu-Palandöken hattı gibi doğal engelleri kullanarak savunma hatları kurmaya çalışmıştır.³

Ruslar tarafından 18 Kasım 1877'de Kars'ın ele geçirilmesi Erzurum için büyük bir tehdit oluşturmuştur. Kars'ın düşüşü, Rusların Erzurum'a ulaşmasını kolaylaştırmış ve Türk savunma hattını zayıflatmıştır. Ruslar, Deveboynu'nda toplanarak Erzurum'u kontrol altında tutmaya başlamışlar ve Erzurum'a yönelik Rus taarruzu, Aziziye Tabyası'na yapılan baskın ile sürmüştür. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 25 bin kişiye düşen ordusu ile Erzurum Kalesi'ne çekilmiş, halkın büyük desteğiyle 8-9 Kasım gecesi Aziziye ve Mecidiye tabyalarında Ruslara karşı bir zafer kazanmıştır. Ruslar ise Erzurum'u tam olarak tecrit etmek ve teslim olmaya mecbur bırakmak amacıyla Hınıs'ı işgal ederek Erzurum'un Muş ve Bitlis ile bağlantısını kesmişlerdir.⁴ Batı'da ise Ruslar Edirne'yi işgal ederek Rus karargâhını 27 Ocak'ta buraya nakletmişlerdir. Rus yetkililer altı maddelik ateşkes şartlarını Osmanlı temsilcilerine sunmuş, bunların kabulünün teminatı olarak Erzurum, Vidin, Silistre ve Rusçuk kalelerinin boşaltılması talep etmişlerdir. Rus ordusunun İstanbul üzerine ilerlemesi ve şartların daha fazla ağırlaşması tehlikesi üzerine 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi imzalanmıştır.⁵

¹ 1916 yılındaki Rus işgaline dair ayrıntılı bilgi için bkz. Ramin Sadıgov, "Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İşgali: Rus Basını ve Literatürüne Göre İşgalin Rusya'da ve Dünyada Yankılanması", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 55/55, Mayıs 2020, s. 218-318; Fatih Mehmet Eşki, "Rus Basınında Çarlık Rusya'nın Erzurum'u İşgal Yılları (1916-1917)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 2/11, 2024, s. 404-431.

² İbrahim Aykun, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Erzurum'un Mahallelerinden ve Ova Köylerinden Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14/1, 2019, s. 410-411; Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, s. 180.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şadi Sükan, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, C. II, Gnkur. Basımevi, Ankara 1985.

⁴ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat, Târihi Hakikatların Aynası*, haz. İsmet Miroğlu, C. I-II-III, Berekât Yayınları, İstanbul 1983, s. 543.

⁵ Mithat Sertoğlu, "Edirne Mütarekesi", *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, C. VI, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2011, s. 3321-3322.

Ruslar, şubat ayında Erzurum'u teslim alarak kış mevsiminin geri kalan kısmını burada geçirmişlerdir.⁶ 10 Şubat 1878'de Erzurum Askerî Valisi Şelkovnikov'un tifodan ölmesiyle yerine Tuğgeneral Sergey Mihailoviç Duhovskiye atanmıştır.⁷ Duhovskiye, yaklaşık yedi ay askerî vali olarak görev yapmış, bu süre boyunca eşi Varvara Fyodorovna Duhovskaya da ona eşlik etmiştir.⁸ 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Barış Antlaşması ile işgalin sonlandırılması kabul edilmiş ve 19 Eylül 1878'de Erzurum yeniden Türk idaresine girmiştir.⁹

2. Türk-Rus Görüşmeleri ve Edirne Mütarekesi

Rus birliklerinin İstanbul önlerine kadar yaklaşması ve Doğu bölgelerindeki toprak kazanımları ile avantajlı duruma geçmesi üzerine, Sultan II. Abdülhamit barış müzakerelerine başlanmasına dair emir vermiştir. 31 Ocak 1878 tarihinde imzalanan Edirne Mütarekesi, geçici olarak 9 ay 7 gün süren savaşı sonlandırmıştır.¹⁰ Ateşkes şartları ve yeni sınır hattının tespiti için her iki taraf temsilcilerinden bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır. Bu tarih itibarıyla Hınıs Kale'deki Rus birliklerinin komutanı olan Sergey Mihailoviç Duhovskiye, demarkasyon komisyonu başkanı olarak görevlendirilmiştir. Komisyon Başkanı Duhovskiye Edirne Mütarekesi'nin kabul edilebilmesi için bazı emirler verilmiştir. Bunlar, Erzurum'un derhal boşaltılması, Rus birliklerine teslimi, şehirdeki Türk birliklerinin Bayburt-Mamahatun hattının ötesine çekilmesi ve yalnızca bu iki noktada konuşlanma hakkına sahip olmasıdır. Ayrıca Türk birliklerinin Tsikhisdziri mevkiini ve Batum'u boşaltarak Kobuleti, Yukarı ve Aşağı Acara, Şavşat ve Lazistan bölgelerinden yeni sınırlara kadar çekilmesi, Türk birliklerinin, Bayezid sancağı ve Van bölgesindeki tüm yerleri, Van şehrinin paraleline kadar boşaltması ile Rus birliklerinin işgal ettikleri bölgelerde kalma ve işgal altındaki topraklarda hareket etme hakkının korunmasıdır.

Türk ve Rus komisyonları, 16 (4) Şubat'ta* Hasan Kale'de bir araya gelmiş ve ertesi gün Erzurum'a ulaşmıştır. Duhovskiye, uzun süren kuşatmaya rağmen temiz sokaklar, çok sayıda açık dükkân ve sağlıklı görünen nüfusla karşılaşınca oldukça şaşırmış, bu durumun ancak çok zengin kaynaklara sahip bir şehirde mümkün

⁶ Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 543.

⁷ Sergey Mihailoviç Duhovskiye (1838-1901) 28 Şubat 1878'de Erzurum askerî valisi olarak atanmıştır. Duhovskiye, Rus ordusunun önemli komutanlarından biri olarak askerî kariyeri ve özellikle Kafkasya'daki faaliyetleri ile öne çıkan bir isimdir. Genç yaşta askerî eğitime başlamış, askerî eğitimini Nikola Mühendislik Akademisi, Nikola Genelkurmay Akademisi gibi dönemin önde gelen okullarında üstün başarıyla tamamlamıştır. 1859 yılında teğmen, 1864 yılında ise yüzbaşılığa yükselmiş, aynı yıl Kafkas Ordusu bünyesinde görevlendirilmiştir. Batı Kafkasya'nın işgali sırasında gösterdiği cesaret ve başarıları nedeniyle 4. Derece Aziz Vladimir Nişanı ile ödüllendirilmiştir. Kafkasya'daki askerî ve organizasyon yetkinliği sayesinde hızla yükselerek 1865 yılında yarbay, 1867 yılında ise albay rütbesine terfi etmiştir. Aynı dönemde Kuban Oblastı askerî idareciliğine atanmış, hem idari hem de askerî açıdan aktif çalışmalar yürütmüştür. 1870-1872 yılları arasında Kafkas Askerî Bölgesi Genelkurmay Başkan Yardımcısı görevini üstlenmiştir. Duhovskiye'nin Kafkasya'daki rolü, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında zirveye ulaşmıştır. Savaş öncesinde, Kafkasya cephesi hareket planlarının hazırlanması görevini başarıyla tamamlaması ve katkıları nedeniyle 1. Derece Aziz Stanislav Nişanı ile ödüllendirilmiştir. Savaşın başlamasıyla Kafkasya Ordusu Komutanı Mihail Loris-Melikov'un emrinde kritik görevler üstlenmeyi sürdürmüştür. Özellikle Ardahan Kalesi'nin keşif hareketi sırasında gösterdiği cesaret nedeniyle 4. Derece Aziz Georgiy Nişanı ile onurlandırılmıştır. Ardından, 5 Mayıs 1877 tarihinde Ardahan Kalesi'nin ele geçirilmesi sürecini başarıyla yönetmiştir. 1878 yılında Duhovskiye, Fırat'ın üst bölgelerinde bulunan Hınıs Birliği Komutanlığı'na atanmıştır. Aynı yıl, Erzurum'un işgali sonrası geçici olarak Erzurum Komutanı ve Erzurum Oblastı Askerî Valisi olarak görevlendirilmiştir. Burada düzeni sağlamak, halk ile ordu arasındaki ilişkileri stabilize etmek için çalışmalar yürütmüştür. Ayrıca savaş sonrası Türk-Rus Ateşkes Komisyonu başkanı olarak görev yapmış ve Kafkasya sınırlarının belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Duhovskiye, 11 Nisan 1876 tarihinde dönemin önde gelen soylu ailelerinden Prens F.G. Golitsin'in kızı Prenses Varvara Fyodorovna ile evlenmiştir. Askerî kariyerine bir süre Moskova'da devam etmiş, önce Amur Genel Valisi (1893-1898), Türkistan Genel Valisi (1898-1901) olarak görev yapmış ve 1901 yılında hayatını kaybetmiştir. Duhovskiye'nin Erzurum izlenimleri, Aralık 1878 tarihinde *Voennyi Sbornik* dergisinin 11 ve 12 numaralı sayılarında yayımlanmıştır. "S.M. Duhovskoy", *Russkiy Invalid*, No 49, 1901, s. 3; "Sergey Mihailoviç Duhovskoy", *Voennaya Entsiklopedia*, Tom 9, Pod Red. K.İ. Veliçko i dr., SPB 1912, s. 245-246; Friter Benyamin Şenk, "Ya Tak Ustala Bit Pereletnoy Ptisey: İmperskoe Prostranstvo i İmperskoe Gospodstvo v Avtobiografii Rossiyskoy Dvoryanki", *Vestnik YUUrGU, Seria: Sotsialno-Gumanitarnye Nauki*, No 2014, s. 42-43; Ş.V. Megrelidze, *Zakavkaziye v Russko-Turetskoy Voynе 1877-1878 gg.*, Tbilisi 1972, s. 97; S. Duhovskiye, "Russkie v Erzurum v 1878 godu", *Voennyi Sbornik*, god Dvadtsat perviy, 1878 Dekabr, Tom 124, No 11-12, Tipografiya V.A. Poletiki: Sankt Peterburg 1878; Semen Esadze, *Istoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, Cilt: II, (Priloenie), Tiflis 1907, s. 258-260.

⁸ 1876 yılında Sergey Mihailoviç Duhovskiye ile evlenen Varvara Fyodorovna Duhovskaya (1854-1931), Knez Fyodor Grigoriyeviç Golitsin'in kızı olarak 1854 yılında Harkiv bölgesinde doğmuştur. Küçük yaşlardan itibaren, kendi anılarına göre, seyahat etme ve birçok maceranın parçası olma isteği duymaya başlamıştır. 1876'da Duhovskiye ile evlenmesi bu isteğini gerçeğe dönüştürmüştür. Kafkasya'dan Sibirya'ya, Avrupa'dan Türkistan'a kadar geniş bir coğrafyaya seyahat edip anılarını kaleme almıştır. 1901'de eşinin ölümünün ardından Sovyet döneminde maddi olarak çetin şartlarda yaşamak zorunda kalmıştır. Erzurum günlerini içeren anıları 1878 ve 1879 yıllarında, *İz Dnevnik Russkoy Jenşini v Erzurume: Vo Vremya Voennago Zanyatiya Ego v 1878 g.* adıyla Petersburg'ta yayımlanmış, 1879'daki ayrı basımı Kızıl Haç yararına satılmıştır. Anılarının tamamı ise farklı yıllarda (1900, 1913 ve 2019) yeni baskılarıyla yayımlanmıştır. V. Duhovskaya, "İz Dnevnik Russkoy Jenşini v Erzurume: Vo Vremya Voennago Zanyatiya Ego v 1878 g.", *Russkie Vestnik*, No 8-11, 1878; V. Duhovskaya, *İz Dnevnik Russkoy Jenşini v Erzurume: Vo Vremya Voennago Zanyatiya Ego v 1878 g.*, Tipografiya i Hromolitografiya A. Tranşelya, Stremyannaya, 12, S-Peterburg 1879; V. Duhovskaya, *İz Moih Vospominaniy*, Directmedia, Sankt Peterburg 2013; V. Duhovskaya, *İz Moih Vospominaniy*, Zacharov, Rusya 2019.

⁹ Megrelidze, *age*, s. 248, 278.

¹⁰ T. C. Genelkurmay Harb Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Seri No:4, *Balkan Harbi (1912-1913)*, C. I, *Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devleti'nin Harbe Girişi*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1970, s. 20-21.

* Bu dönemde Rus İmparatorluğu'nda Jülyen takvimi kullanıldığından, dönemsel kaynaklarda geçen tarihler, karışıklıkları önlemek amacıyla Miladi takvime çevrilmiş ve orijinal tarihler parantez içinde verilmiştir.

olabileceğini belirtmiştir. 17 (5) Şubat günü, Duhovskiy beraberindekilerle birlikte [Kurt] İsmail Paşa** ile Erzurum'un tahliyesine dair bir görüşme yapmıştır. Duhovskiy'nin Paşa'ya yönelik ilk izlenimi "İsmail Paşa bizi son derece nazik bir şekilde karşıladı; ancak moralinin bozuk olduğu açıkça belliydi. Şehri Ruslara teslim etme görevi, uzun yıllar Erzurum valisi olarak görev yapmış ve burayı kendi eseri gibi seven biri için ağır bir yük olmuştur. Müşir'in yanında Kurmay Başkanı Musa Paşa'yı ve Türk komisyonunun tüm üyelerini gördük." şeklinde olmuştur. Bu görüşmeden sonra Duhovskiy, Musa Kundukhov Paşa ile bir araya gelmiştir. Musa Paşa, İsmail Paşa adına konuşarak şehrin tahliyesi için verilen yedi günlük sürenin uzatılmasını; İsmail Paşa ve karargâhı ayrıldıktan sonra Rus birliklerinin şehre girmesini talep etmiştir. Zira İsmail Paşa, Erzurum'un Ruslara teslim edilmesi emrini ani bir şekilde almıştır. Bu emre, kalenin hâlâ sağlam ve iyi durumda olduğunu belirterek üç kez karşı çıkmış, ancak kendisine Sultan [Abdülhamid] adına gönderilen cevapta emre karşı gelmesinin ihanet olarak değerlendirileceği bildirilmesi üzerine şehirdeki askerlerin ve askerî malzemenin tahliye hazırlıkları başlamıştır. Bu çekişmeli durum, Erzurum'un boşaltılması için verilen yedi günlük sürenin uzatılmasına sebep olmuştur. Rusların talebi, 3 Mart (19 Şubat) akşamına kadar şehirde tek bir Türk taburunun bile kalmaması olmuştur. Ayrıca Türk birliklerinin ayrılışını takip etmek için Rus ve Türk taraflarından temsilciler atanmıştır. Rus tarafından, şehirdeki kuşatma hattını koruyan tümenin komutanı Tümgeneral Tsitoviç, Türk tarafından ise Binbaşı Hacı Halid Ağa seçilmiştir. 19 (7) Şubat'ta her iki komisyon tarafından ateşkes şartları ile ilgili anlaşma imzalanmıştır.¹¹

Bu süreçteki görüşmelerde aktif rol oynayan Musa Paşa Kafkasya'da doğmuş, Rusya'da askerî eğitim almış, generalliğe kadar yükselmiş, Kafkas göçleri döneminde Osmanlı'ya göç etmiş ve Osmanlı ordusunda görev almıştır. Bu açıdan Musa Paşa ve diğer askerlerin Rusya'ya dair bilgileri, muhtemelen oldukça fazla ve yeni bir karşılaşma değildir. Paşa'nın Rusça bilmesi, taraflar arasındaki iletişimi sağlamakta birlikte, etnik zenginlik göz önüne alındığında Rus kadrolarındaki subaylar arasında Türkçe bilenlerin olması uzak bir ihtimal değildir. Zira Erzurum'un Ruslara tesliminde muhtemelen daha önce Rus ordusunda Musa Paşa'nın birlikte görev yaptığı birçok yetkili de vardır. Örneğin Rus birlikleriyle Erzurum'a gelen Ermeni kökenli General Mihail Loris-Melikov, Terek Oblastı komutanı olarak görev yapmış, bu dönemde Musa Paşa da Loris-Melikov'un emrinde çalışmıştır.¹² Bir diğer kişi ise Petersburg ve yurtdışında yaşamış, Ahmet Muhtar Paşa'nın eski yaveri ve İsmail Paşa'nın gözdesi, Fransızca ve Rusça bilen Binbaşı Danyal Bey'dir. Rus yetkililerle yakın dostluk kuran Danyal Bey resmî ve şahsi görüşmelerde tercümanlık yapmıştır.¹³ İsmail Paşa'nın Erzurum'a gelen, özellikle Kafkas savaşlarında yer almış Rus subaylarına dair bilgi sahibi olduğu, hatta ismen tanıdığı anlaşılmaktadır.¹⁴ Bunun yanında hem Ruslar hem de Erzurum halkı arasında hala 1829'daki Erzurum işgalini hatırlayanların bulunması,¹⁵ birçok kez bu döneme referans verilmesi işgal dönemlerine dair canlı bir hafızanın varlığını göstermektedir.

Edirne Mütarekesi'nde Erzurum'da bırakılan Osmanlı Devleti'ne ait tüm askerî malzemenin nihai barış antlaşmasına kadar Ruslar tarafından korunması yer almıştır. Türk ordusundaki taşıma araçlarının yetersizliği nedeniyle en temel malzemeler dahi geride bırakılmak zorunda kalmış, bu malzemelerin yedi günlük sürenin bitiminden sonra da taşınmasına müsaade edilmiştir. Özellikle kale surlarındaki topların taşınması hususunda güçlük yaşanmıştır. Rus birliklerinin şehre girmesinden önce tüm sur ve kalelerdeki toplar sökülmüş; Top Dağı ve Kiremitli tabyalarında büyük ağır toplar yüzlerce insan tarafından çekilen halatlar yardımıyla şehir içine indirilmiştir. Ne var ki 320 toptan sadece 155'i şehir dışına çıkarılmış, 165'i geride kalmıştır. Ayrıca kale surlarının altındaki cephaneliklerde mermi, mühimmat, barut dolu toprak variller ile çeşitli tüfek ve malzemelerin büyük bir kısmı kalmıştır. Antlaşma gereğince bu depoların tamamı geçici olarak Ruslara teslim edilmiştir. Bu malzeme ve cephaneye ait envanter kaydının iki nüsha halinde Türk ve Rus taraflarına teslim edilmesi kararlaştırılmıştır. Taşınması mümkün olmayan bazı ağır silahlar ise mevcut yolların elverişsiz durumu ve yoğun kar nedeniyle ilkbahara kadar Pınakapan köyü* yakınlarında bir araya toplanmıştır.¹⁶ Bu durumun temel nedeni köyün Erzincan sınırına yakın bir konumda yer almasıdır.

** İsmail Hakkı Paşa, Mayıs 1876 tarihinde Mehmed Yaver Paşa'nın vefatıyla boşalan Erzurum Valiliği görevine atanmıştır. Aralık 1877-Şubat 1878 tarihleri arasında Anadolu Ordusu Komutanı olarak görev yapmıştır. Ocak-Haziran 1878 tarihleri arasında ise Anadolu Ordusu Komutanlığı ile 4. Ordu Komutanı görevlerini üstlenmiştir.

¹¹ S. Duhovskiy, *Russkie v Erzurum v 1878 godu*, Tipografiya V.A. Poletiki, Sankt Peterburg 1878, s. 1-5.

¹² G.A. Dzagurov, *Pereselnie Gortsev v Turtsii: Materialy po istorii gor. narodov*, Sevskavkniga, Rostov-Don 1925, s. 35; *General Musa Kundukhov'un Anıları*, çev. Murat Yağan, Kafkas Kültür Dernekleri, İstanbul 1978, s. 57-58; Musa Paşa, Rusların Erzurum'dan çekilmesinin ardından Erzurum vilayeti askerî komutanlığı görevine atanmış, savaş ve işgal nedeniyle bozulan yerli Müslüman ve Hristiyan halk arasındaki sorunları çözmeye yönelik olumlu adımlar atmış ve Ermeni nüfusun güvenliğinin sağlanması adına attığı adımlar nedeniyle Müslüman kesimlerce "gâvur" olarak adlandırılmıştır. Kısa süre Sivas'taki görevinin ardından yeniden Erzurum'a atanmış ve 1889'da bu şehirde vefat etmiştir. Georgy Chochiev, "General Musa Kundukhov'un Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hayatı ve Faaliyetlerine İlişkin Bazı Olgular ve Düşünceler", *Kafkasya Çalışmaları*, S. 3/2, 2016, s. 18. (ss. 1-22).

¹³ V. Duhovskaya, *İz Dnevnik Russkoy Jenzini v Erzurume: Vo Vremya Voennago Zanyatiya Ego v 1878 g.*, Tipografiya i Hromolitografiya A. Tranşelya, Stremyannaya, 12, S-Peterburg 1879, s. 6.

¹⁴ Duhovskaya, *age*, s. 9-10.

¹⁵ Duhovskaya, *age*, s. 49-50.

* Pınakapan, Aşkale.

¹⁶ Duhovskiy, *age*, s. 5-7.

Mütareke şartlarında Osmanlı hükümetinin Rusya'ya terk edilecek yerlerdeki gıda maddelerini istediği şekilde satabileceği ya da Ruslara devredebileceği hükmü yer almıştır. Bu konuda görevlendirilen eski vilayet meclisi üyesi Ali Efendi Arapzâde, buğday, peksimet, arpa, tereyağı, tuz, saman ve benzeri ürünlerin Ruslara verilebileceğini bildirmiştir. Zira Rus kontrolündeki bölgede gıda ürünleri tamamen tükenmiş ve Kafkasya'dan lojistik destek dağlık yollar, kış şartları nedeniyle o denli zorlaşmıştır ki bir çeyrek arpanın [yaklaşık 120 kilo] Hasan Kale'ye teslimatı 36 ruble gibi yüksek bir meblağa mal olmuştur. Bu nedenle Erzurum'daki gıda malzemesinin satın alınması Rus ordusunun beslenmesi için büyük bir kolaylık sağlamış ve kuşatma altındaki askerlerin sağlık durumunu iyileştirmiştir ki¹⁷ General Loris-Melikov “*Kazandığım zaferlerdense ordumun karnını doyurmaktan daha fazla gurur duyuyorum*” sözlerini sarf etmiştir.¹⁸

Vali İsmail Paşa'nın ev sahipliğinde tüm Rus komisyon üyeleri onuruna 19 (7) Şubat akşamı geniş katılımlı bir yemek düzenlemiştir. Bu davete Türk komisyon üyeleri, Anadolu Ordusu temsilcileri, çeşitli paşalar ve Erzurum halkından seçkin isimler katılmıştır. Duhovskiy, İsmail Paşa'nın adil karakteri ve şehrin tahliyesini başarıyla gerçekleştirmesini övgüyle bahsederken Paşa'nın sağlık durumu nedeniyle zorluk yaşadığını da eklemiştir. Ertesi gün İsmail Paşa, Erzurum'dan atlı kızakla ayrılmış, birkaç gün Aşkale'de konaklamış, ordunun yeniden düzenlenmesiyle ilgilenmiştir. Daha sonra Mamahatun ve Erzincan'a geçerek burada hem askerî hem de sivil idareyi organize ederek yerleşim sürecini tamamlamıştır.¹⁹ Bu süreçte Paşa, Erzurum'daki her türlü istihkâm inşası, zahire sevkiyatı, salgın hastalık gibi gelişmeleri yakından takip etmeyi sürdürmüştür.²⁰ İşgale rağmen Türk idaresi Erzurum'daki kontrolünü mümkün olduğu kadar kaybetmemeye çalışmıştır.

3. Rus Birliklerinin Erzurum'a Girişi

Rus ordusunun Erzurum'a girişi 20 (8) Şubat'ta başlamış, 1. Erivan Taburu ve Gürcü Alayı askerleri Aziziye Tabyalarına yerleşmişlerdir. Bu sırada Erivan taburu askerleri başlarını eğerek, haç işareti yapmış, büyük bir “ura” nidâsı ve askerî müzik korosunun “*Tanrı, Çarı korusun*” şarkısının ardından kışlaya girmişlerdir. Aynı işlem, 2. ve 3. Taburlar tarafından, sağdaki Aziziye tabyasında büyük bir kışla önünde yapılmış; yalnızca bu kez Gürcü alayının bayrakları, iki taraftan sıralanmış kışlalarının üstüne kaldırılmıştır. Böylece Rus ordusunun Erzurum kalelerine ilk girişi gerçekleşmiştir. Türk ordusu şehirden tamamen çıkana kadar, Rus subayları ile askerlerinin Top Dağı'ndan inmeleri yasaklanmıştır. Akşama doğru kalan son Osmanlı taburları şehirden ayrılmış; silahlı zaptiye (Osmanlı jandarması) birliklerinin nöbet yerleri, komisyon üyeleri tarafından detaylı bir şekilde incelenmiş ve Muhafız Alayı Albay Tolstoy tarafından, bu noktaların 22 (10) Şubat sabahı itibarıyla Rus birliklerince teslim alınması kararlaştırılmıştır. Bu süreçte herhangi bir kargaşa yaşanmamış, sadece şehrin kenar mahallelerinde, Rusların gelişinden cesaret alan bazı Hristiyanlar, terkedilmiş Osmanlı cephanelerinden barut çalma girişiminde bulunmuş ancak Ruslar tarafından engellenmişlerdir.²¹

Erzurum'un tahliyesi ve Ruslara teslimi 22 (10) Şubat'ta tamamlanmıştır. Aynı gün, Soğanlık'tan sorumlu ordu komutanı General-Leytenant Geyman Erzurum'a girmiştir. General Geyman'ın konakladığı yerin önüne gelen şehrin ileri gelenleri, Ermeni Katolik, Gregoryan, Rum, Ortodoks din adamları ve Müslüman kadı tüm taleplerini yerine getirmeye hazır olduklarını belirtmişlerdir. Ertesi gün, Kafkasya Cephesi Kumandanı Mihail Loris-Melikov'un Erzurum'a gelmesiyle birlikte Oltu ve özellikle Kars Kapısı üzerinden askerî birlikler ve malzeme taşıyan araçlar şehre girmeye başlamıştır. Çarşılar, ilk başlarda silahlı askerler tarafından sıkı bir denetimle açılmış, ticari hayat yavaş yavaş canlanmış ancak fiyatlar özellikle Rus ordusuyla birlikte gelen Rus pazarlamacılar ve tüccarların etkisiyle hızla yükselmiştir.²² Bu durum, yerel halkın yanında, belki de daha fazla askerleri etkilemiştir.

4. Erzurum'da Rus İdaresi

Kars ve Çıldır sancaklarının işgal edilen kesimlerinin ardından, Rus birliklerinin Soğanlık ötesine geçmesi ile Erzurum ve Beyazıt sancaklarının önemli bir bölümünde 1 Ekim 1877'de Erzurum Oblastı Askerî Valiliği resmî olarak kurulmuştur. İlk askerî vali olarak Ermeni kökenli Boris Martinoviç Şelkovnikov atanmıştır. İlk olarak beş okrug (kaza) idaresi kurulmuş, bir müddet sonra üç okrug daha bunlara eklenmiştir. Yeşilköy Antlaşması ile yeni sınır hattının belirlenmesiyle bu dört okrug Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. 10 Şubat 1878'de Vali Şelkovnikov'un tifo nedeniyle ölmesiyle yerine Tuğgeneral Sergey Mihailoviç Duhovskiy atanmıştır.²³ Hasan Kale ile Hınıs arasındaki zorlu ulaşım nedeniyle şubat ayı sonlarında Hınıs Kale ve çevresi Ruslar tarafından gönüllü olarak Türklere devredilmiştir. Böylelikle Erzurum Oblastı; Erzurum, Hasan Kale, Oltu, Horasan, Eleşkirt

¹⁷ Duhovskiy, *age*, s. 7-8.

¹⁸ Charles S. Ryan, *Under the Red Crescent: Adventures of an English Surgeon with the Turkish Army at Plevna and Erzeroum, 1877-1878*, John Murray, London 1897, s. 391.

¹⁹ Duhovskiy, *age*, s. 11-12.

²⁰ ATASE (Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi) *Osmanlı-Rus Harbi 1877-1878*, 110.9.1.3/71.0.79, 4 Nisan 1878; ATASE, 110.9.1.3/71.0.92, 27 Nisan 1878.

²¹ Duhovskiy, *age*, s. 13-14.

²² Duhovskiy, *age*, s. 14-15.

²³ Megrelidze, *age*, s. 97; Esadze, *age*, s. 258-260.

ve Bayezid olmak üzere altı farklı okruğa ayrılmıştır.²⁴ Erzurum'daki Rus işgal dönemine dair Rusça kaynakların haricinde fazla bir bilgi mevcut değildir. Osmanlı idarecileri bölgeden çekilmiştir, sadece belirli konularda merkeze ilettikleri raporlar mevcuttur. Bunun dışında ileride bahsedileceği üzere İngiltere'nin Ermeni kökenli Erzurum Konsolosu J.W. Zohrab'ın bir diplomatın gözlem yeteneğinden uzak ve ön yargılı bir kişilik olması, ardından Erzurum'u terk etmesi doğrudan işgalin merkezinden raporların durmasına neden olmuştur.²⁵

Türk ve Rus tarafları arasındaki anlaşmaya göre, Erzurum'un Ruslara teslimi esnasında tüm Türk belediye yöneticilerinin görevlerine devam etmeleri; 22 (10) Şubat sabahı itibarıyla ise Rus idaresine bağlı olmaları kabul edilmiştir. Ancak Musa Paşa'nın ısrarı üzerine Türk komisyon üyeleri bu yönetici maaşlarının Türk hazinesinden ödenmesini talep etmişlerdir. Bu durum, Duhovskiy'e göre şehir yönetiminin Osmanlı hükümetiyle doğrudan iletişimde olmaya devam etmesi anlamına gelmiştir. Türk tarafı ise Erzurum'un savaşa alınmadığını, sadece geçici olarak işgal edildiğini, şehirdeki Türk yaşamını ve Osmanlı yönetimiyle olan bağlantıyı korumanın önemini vurgulamıştır. Rus komisyonu, aynı anda iki devlete bağlı bir şehir yönetimi düşüncesine karşı çıkarak tüm giderlerin Rus kaynaklarından karşılanmasını savunmuştur. Sorun, Rusların Erzurum'a girmesinin ardından, bu görevli maaşlarının Rus kaynaklarından ödenmesi gerektiğine dair İsmail Paşa'ya İstanbul'dan gelen emirle çözülmüştür. Akabinde Türk yöneticilerin Erzurum'dan tamamen ayrılmalari talimatı gelmesi üzerine İsmail Paşa tüm yöneticilere Erzincan'a gitmeleri, mühürleri, yürütülen işleri ve arşivleri yanlarında götürmeleri talimatını vermiştir. Duhovskiy Erzincan'a taşınma sürecini şöyle anlatır:²⁶

“Erzurum, geniş bir vilayetin (vali yardımcılığının) yönetim merkeziydi; burada, şehir ve vilayet idarelerinin yanı sıra birçok yüksek devlet dairesi, idari, yargı, ticaret, finans ve gümrük daireleri bulunuyordu. Bu kurumlarda çalışan memur sayısı, sekreterler ve kâtipler dâhil olmak üzere yüzlerce kişiydi. Tüm bu insanlar Erzincan'a doğru yola çıkarken, yanlarında belgelerle yüklü arabalarla göç ettiler. Erzurum'da yalnızca şehir meclisi kaldı, başkan ve üyeleri (yerli halktan) değiştirilmedi ve Rus maaşlarıyla görevlerine devam ettiler.”

Rus idaresi, Vali Duhovskiy'nin başkanlığında Erzurum'daki güvenliği sağlama adına yeni bir polis teşkilatı kurmuş, şehir altı bölgeye ve 60 mahalleye ayrılmıştır. Polis idaresine her milletten özellikle yerli Ermeni ve Rumlardan gönüllüler alınmıştır.²⁷ Erzurum'un Polis Şefi olarak Ermeni kökenli Rus subayı olan Kamsarakan [Konstantin Petrosoviç], yardımcılığına ise İran Şahı'nın yeğeni ve Rus subayı olan bir İran Prensi atanmıştır. Kamsarakan görevi gereğince Erzurum vali yardımcısı pozisyonunda yer almış, işgalin ardından kısa bir süre Erzurum Rus konsolos vekili olarak görev yapmış, ardından Van Rus konsolosu olarak atanmıştır. Bölgedeki Ermeni ve Kürt nüfus üzerine araştırmalar yapmış, Van'daki Urartu eserlerinin Petersburg'taki Ermitaj Müzesi'ne gönderilmesine aracılık etmiştir.²⁸ Erzurum'da Kamsarakan ile özellikle Osmanlı Ermenilerinin bu tür idari görevlerde yer almaları, Ruslara olan yakınlık ve sempatisi Müslüman halk arasında tepki ve endişe yaratmıştır. Öyle ki Trabzon'daki İngiltere konsolosuna göre 1878'in yaz aylarının sonuna kadar 6.000 aile göç etmiş ve Rusların daha uzun kalması halinde göçlerin daha artması beklenilmiştir.²⁹

Diğer yandan öznel ve doğal bir anlatımın hâkim olduğu Bayan Duhovskaya'nın anılarında işgal dönemindeki üst düzey Türk-Rus yetkililerinin oldukça yakın ilişkiler kurdukları, aile ziyaretleri ve yemeklerde sık sık bir araya geldikleri anlaşılmaktadır. Bu durum, Erzurum'daki tüm yetkili ve ileri gelenlerin Erzincan veya diğer yerlere göç etmediğini veya bir süre sonra ayrıldıklarını göstermektedir. Bu ziyaretlerde Türk yemeklerini tadan Bayan Duhovskaya, yemekleri lezzetli bulmayarak şu sözleri sarf etmiştir: “*Türk yemeklerinin çoğu çok lezzetli değil; tatlılar yemeğin başında, ortasında ve sonunda servis ediliyor. Ekşi lahana ise özel bir yemek olarak kabul ediliyor. Yemek her zaman pilavla bitiriliyor*”. Ruslar geleneksel Türk sanatları eserleri, yöreye özgü taşlardan minareli mürekkep şişesi ve taş işleme ürünlerine ilgi göstermiş ve satın almışlardır. Özellikle Rus askerlerin fes alması ve bu şapkaya olan ilgisi nedeniyle askerlerin fes takması yasaklanmıştır. Bu süreçte, Rus yetkililer İngiltere, Fransa ve İran konsoloslarıyla iyi ilişkiler kurmuş ve birlikte vakit geçirmişlerdir. Özellikle İran konsolosu, her fırsatta Rus idarecilere sevimli görünmek amacıyla çeşitli jestler yapmaya özen göstermiştir.³⁰

4.1. Hasta ve Yaralı Askerlerin Tedavisi

Yaralı Türk askerlerinin akıbeti Erzurum'un tahliyesindeki mühim meselelerden biri olmuştur. Türk Başhekim Miralay İsmail Bey'in ifadesine göre sayısı yaklaşık 4.600'ü bulan Türk hastaların tedavisi merkezi hastane, hastaneye dönüştürülmüş altı kışla ve 19 geniş özel ev olmak üzere 26 farklı noktada gerçekleştirilmiştir. Personel ve ilaç sıkıntısının olmadığı hastanelerdeki tıbbi personelin neredeyse yarısı Avusturyalılar,

²⁴ Duhovskiy, *age*, s. 21-22.

²⁵ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kiyımı (1821-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 116-117.

²⁶ Duhovskiy, *age*, s. 9-11; Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi (ATASE) 110.9.1.3/64.0.10 (25.02.1878)

²⁷ Duhovskiy, *age*, s. 9-11.

²⁸ N.A. Halfin, *Borba za Kurdistan: Kurdskiy vopros v mejdunarodnih otnoşeniyah XIX veka*, İzdatelstvo Vostochnoy Literaturı, Moskva 1963, s. 116-117; Hormuzd Rassam, *Asshur and The Land of Nimrod*, Newyork 1897, s. 380.

²⁹ McCarthy, *age*, s. 119-120.

³⁰ Duhovskaya, *age*, s. 9-11.

Danimarkalılar, Norveçliler, Prusyalılar, İtalyanlar, Rumlar ve diğer milletlerden olan Avrupalılardan oluşmuştur. İngiliz Kızıl Haç Derneği tarafından finanse edilen iki hastane diğer tedavi yerleri arasında yer almıştır. Duhovskiy'i şaşırtan ise Erzurum ve çevre köylerde kasım ayının sonunda başlayıp kış aylarında yüzlerce ölüme neden olan tifo salgının bu hastalar arasında çok fazla yaygın olmamasıdır. Türk ordusunun en büyük sorunu ise soğuk nedeniyle donan askerlerdir. Doğu Anadolu'nun ağır kış şartları askerlerin ve askeri malzemelerin Erzurum'dan kısa sürede tahliyesini oldukça zorlaştırmıştır. Askerler, kış şartlarına uygun olmayan hafif kıyafetler nedeniyle ciddi kayıplar vermiştir. Edirne Mütarekesi'ne rağmen Erzurum'un Ruslara tesliminden birkaç gün önce gece -25 derece soğukta nöbet tutan askerlerden 300'e yakını donma nedeniyle hastaneye kaldırılmıştır.³¹ Bu vakayı, Erzurum'da Stafford House Heyeti adına görevli İngiliz Cerrah Charles S. Ryan şöyle anlatır:³²

“Ocak 1878'in ilk günlerinde Erzurum'daki ölüm oranı korkunç bir hâl almıştı. Şehirdeki toplam yaklaşık on yedi bin askerden bir günde üç yüz iki ölüm yaşıyor, günlük ölüm oranı sıklıkla iki yüze kadar çıkıyordu! Hayatta kalmayı başaran zayıf ve bitkin askerler, donmuş ve sert toprakta ölen arkadaşları için mezar kazacak güce bile sahip değildi. Sonunda mezar kazma işini tamamen bıraktılar ve cesetler, şehrin ana yollarından yaklaşık bir mil uzaklıktaki karla kaplı bir alana, surların hemen içine taşınarak öylece bırakıldı.”

Bu durumu Duhovskiy, “*Donma sonucu yaralanan askerlerin çoğu ampute edildi; odalarda, kopmuş kollar ve bacaklarla yatan insanların inanılmaz kötü kokusu vardı*” sözleriyle anlatır. Donma vakalarını takiben en yaygın hastalık ise dizanteridir. Türk ordusu ekim-nisan ayları arasında Erzurum'da yaklaşık 12.000 cenaze defnetmiş, bu sayı Rusların gelişinden sonra ise günlük 50-90 arasında değişmiş; bunların çoğunu amputasyon sonrası ölenler oluşturmuştur.³³ Cerrah Ryan, 8 Mart'ta yazmış olduğu raporunda şehirde defnedilenlerin sayısının 13.000'i asker, diğerleri sivil olmak üzere yaklaşık 18.000 ile 20.000 arasında olduğunu belirtmiştir. Doktor Denniston'un 8 Nisan tarihli raporunda ise Rusların Erzurum ovasına aralık ayının sonunda girişinden bu yana hayatını kaybedenlerin sayısını 21.700 olarak bildirmiştir. Bununla birlikte donmuş toprakta mezar derinliğinin fazla olamaması [60-80 cm] ilkbaharda ciddi sağlık tehditlerine neden olmuştur.³⁴

İngiliz yardım cemiyetleri tarafından Erzurum'a çeşitli kıyafet, çorap ve battaniye gönderilmiştir. İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Zohrab'ın yerel çorapların İngiltere'den gönderilenlerden daha güçlü ve ucuz olduğunu, aynı şekilde sıcak ve rahat olmasına rağmen terliklerin ıslanmaları nedeniyle yerel deri terliklerin satın alınması önerisi üzerine tüm çoraplar ve terlikler Stafford House Heyeti hastaneleri için Türkiye'de satın alınmıştır.³⁵ Ancak kış şartlarının ağırlığı nedeniyle gönderilen sıcak çorap, palto ve çizme gibi yardımlar; bir yıldır maaş almayan Türk askerleri tarafından elden çıkarılmış, askerler hafif ve yetersiz kıyafetlerle idare etmişler ancak bu yardımların pazarlarda satıldığının görülmesiyle yardımlar azalmıştır. Bahara doğru iyileşen Türk askerleri her hafta bir araya toplanarak Mamahatun'a doğru gönderilmiştir. Bu sağlık giderleri Osmanlı hükümetinin yükümlülüğünde olmuş; Rus sağlık yöneticileri ve görevli kişiler, sadece gerekli düzenlemelerin zamanında yapılmasını denetlemişlerdir.³⁶

İngiliz Cerrah Charles S. Ryan anılarında, Türk yetkililerinin bazı görev ihmallerine değinmiştir. Ryan'a göre Türk Baştabip Hüseyin Efendi, yaralı askerlerin İngiliz hastanesinden çıkarılmaları ve zayıf haldeyken başka bir yere gönderilmelerini emretmesi nedeniyle birçok kişi hayatını kaybetmiştir. İngilizler tarafından durumun Vali Hakkı Bey'e rapor edilmesiyle Hüseyin Efendi ifadeye çağırılmış ve davranışına dair tatmin edici bir açıklama yapamaması üzerine hapsedilmiştir. Bu süreçte İngiliz sağlık görevlileri ile Rus askerler oldukça iyi anlaşmış, özellikle geceleri âlem yapmışlardır. Bu yakın ilişkiler sonucunda, Rus kaynaklarındaki “*Rusların adil ve hakkaniyetli yönetim iddiası*” İngiliz kaynaklarında tam tersine bir şekilde anlatılmıştır. Cerrah Ryan, Rusların şehirde tedavi gören bazı Türk askerlerine yönelik muamelelerini şöyle anlatır:³⁷

“...işgal ordusunun erleri, yaralarını iyileştirmek için geride bırakılan ve büyük çoğunluğu başka yerlere gönderilen birkaç talihsiz Türk askerine çok kötü davrandılar. Rus askerleri sokaklarda sürünerek dolaşan bu zavallı insanlarla karşılaştıklarında önce onlarla alay edip dalga geçiyor, ardından da acımasızca dövüyorlardı. Sokakta güçlükle ilerlemeye çalışan, son derece zayıf ve bitkin haldeki iki talihsiz Türk'e altı kadar Rus askerinin saldırdığını, onları vahşice tekmelediğini ve yol kenarında yarı ölü halde bıraktıklarını gördüm.”

Rus idaresi ağır tifüs döneminde askerlerin moralini yükseltmek amacıyla çeşitli eğlenceler düzenleme kararı almıştır. Vali Duhovskiy, 100 ve 50 rublelik iki ödül belirlemiş ancak kötü şartlar nedeniyle atları zayıflamış olan

³¹ Bu durumun temel nedeni, Osmanlı Devleti'nin ateşkes talebinin henüz kabul edilmemesi ve bir Rus generalinin saldırı düzenleyeceği yönündeki beklentinin, askerlerin teyakkuza geçirilmesine yol açmış olmasıdır. ATASE, 110.9.1.3/47.0.130, 21 Ocak 1878; ATASE, 110.9.1.3/58.0.146, 21 Ocak 1878.

³² Ryan, *age*, s. 348.

³³ Duhovskiy, *age*, s. 8-9.

³⁴ *Report and Record of the Operations of the Stafford House Committee for the Relief of Sick and Wounded Turkish Soldiers: Russo-Turkish War, 1877-78*, London 1879, s. 103-104; 113.

³⁵ *Report and Record of the Operations of the Stafford House Committee for the Relief of Sick and Wounded Turkish Soldiers*, s. 131.

³⁶ Duhovskiy, *age*, s. 8-9.

³⁷ Ryan, *age*, s. 375, 382-383.

yerel halk arasında neredeyse hiç kimse bulunamamıştır. Oltu kapılarının dışında, eskiden gençlerin atlarıyla gösteri yaptıkları düz alanda, işgal döneminde bu gelenek hiç yapılmamıştır.³⁸

13 (1) Ağustos itibarıyla Erzurum'da tedavi gören 4.600 Türk askerinden, sadece 28 kişi kalmıştır. Bu askerler Türk yönetiminin yakında geri döneceği haberini aldıkları için ayrılmalarını ertelemiş ve hastane malzemelerinin bakımı için burada kalmışlardır. Tüm devletin Türk hastaneleri ve binaları, sadece merkezdeki sürekli hastane hariç, Türk yetkililerine devredilmiştir.³⁹ Rus askerlerinin sağlık durumu ise daha vahimdir. Cerrah Ryan'ın bizzat General Melikov'dan duyduğuna göre komutan Erzurum'un alınmasına kadar tifüs salgını ve soğuk hava nedeniyle ordusunun yüzde 40'ını kaybetmiştir.⁴⁰ Rus sağlık tesisleri Erzurum ve Pasin Ovası'ndaki farklı noktalarda, yolların tamamen kurumasına kadar büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Rus hasta sayısı, Erzurum'da yaklaşık 7.000 ve Pasin Vadisi'ndeki diğer hastanelerle birlikte toplamda 15.000 olmuştur. Bu hastalar için barınak, yiyecek, giyecek gibi ihtiyaçlar temin edilmeye çalışılmış ancak yetersiz kalmış ve umutlar yaklaşan sıcak havaya bağlanmıştır. Bütün bu zorluklar karşısında hastaneler 200 kişilik kapasiteyle 1.400 kişiye hizmet vermiş, hastane ve lazaretlerde büyük mezarlıklar oluşmuş, Erzurum'da Ağustos ayının başında gömülen subay ve asker sayısı 3.000'e ulaşmıştır. Hastaların hızla Kars'a nakledilmesine karar verilmiştir. Nisan sonlarında başlayan hasta naklinde köylerden toplanan 1.500'den fazla yük arabası kullanılmıştır. Hastalar Kars ve daha uzak bölgelere yerleştirilmiştir.⁴¹

Rus işgalinin Erzurum'da kalıcı olmayacağını anlaşılmamasıyla birlikte Rus askerlerin gömüldüğü mezarların düzenlenmesine ağırlık verilmiştir. Bu konuda Duhovskiy, Hasan Kale ve Erzurum'daki iki büyük mezarlıkta çalışma yapıldığını, Rus askerler anısına sağlam anıtlar dikildiğini, Erzurum'daki Hristiyan mezarlığında ise mühendis subay Yanuş tarafından zarif bir şapel inşa edilerek iç duvarlara mermer levhalar üzerine yazılar konulduğunu ve anıtların törenle açıldığını belirtir.⁴² Bu süreç Bayan Duhovskaya'nın anılarında daha ayrıntılı anlatılmıştır. Buna göre nisan ayı sonlarına doğru Duhovskiy ve Prens Çavçavadze, hayatını kaybeden General Geyman için bir anıt yapılması amacıyla Petersburg'dan bağış kampanyası izni talep etmiş ve birkaç gün sonra izin verildiğine dair telgraf almışlardır. Ağustos ayı ortalarına doğru, yaklaşık iki bin beş yüz Rus askerinin defnedilmiş olduğu Rus mezarlığında, ön cephesinde "1878 yılında hayatını kaybeden Rus askerlerine" yazılı anıtın tamamlanmasıyla bir tören düzenlenmiştir. Bu mezarlık şehir dışında kalenin top atışlarının menzilinde bulunduğundan, anıt alçak ve çevresiz bir şekilde inşa edilmiştir. Aksi takdirde Türk mühendislerin anıtın yıkılmasını talep etmelerinden çekinilmiştir. Anıtın üzerine ileride yıkılmaması için bir haç yerleştirilmemiş, sadece yazıtın bulunduğu mermer plakaya küçük bir haç oyulmuştur.⁴³

Bir diğer büyük anıt ise ağustos ayı sonuna doğru şehirdeki Hristiyan mezarlığının yakınında, Ermeni-Gregoryen Katedrali'nin yanında gömülü olan yaklaşık 400 Rus subayı, doktoru ve askerinin anısına inşa edilmiştir. Bu alanda, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan kalan Rus mezarları da mevcuttur. Anıtın yanına dört bir tarafında şu yazı bulunan bir şapel inşa edilmesi planlanmıştır: "Rabbim, senin kulların olan; inanç, çar ve vatan uğruna canlarını feda edenlerin ruhlarını huzura kavuştur." Şapelin ön yüzündeki mermer levhaya şu yazı yazılması kararlaştırılmıştır: "1878 yılında hayatını kaybeden Rus askerlerine". Şapelin içinde, anıtın inşasına katkıda bulunan alaylar ile hayatını kaybeden generallerin ve albayların isimleri yer alacaktı. Anıtın tasarımı ve yapımını mühendis subay Yanuş üstlenmiştir. Şapelin iç kısmına hayatını kaybeden tüm subayların isimlerinin yazılması amaçlanmış, ancak bu kişilere dair sağlıklı bir liste oluşturulamadığı için bu istek gerçekleştirilememiştir. Şapelin tepesine bir haç yerleştirilmek istenmesinin nedeni ise, buranın şehir mezarlığında bulunması ve Türkler tarafından tahrip edilmeyeceği yönündeki inançtır. Dua edildikten sonra temel içine kurşundan yapılmış, inşa gününün ve törende bulunan generallerin (Şeremetev, Duhovskiy ve Tsitoviç) isimlerinin yazılı olduğu bir levha yerleştirilmiştir. Temel atıldıktan sonra birçok kişi, özellikle Şeremetyev ve Duhovskiy, resmî üniformalarla Ermeni Başpiskoposuna gidip, gelecekteki anıtı koruması için ona başvurmuştur. Başpiskopos da kabul etmiştir. Şapelin, 1 Ekim'e kadar tamamlanması planlanmıştır. Rusların Erzurum'dan ayrılmasından sonra bu şapel hem ölen subaylar ve askerler hem de burada Rusların çektiği tüm zorlukların bir hatırası olarak kalmıştır. Rusların şehirden ayrılmasından sonra mühendis Yanuş'un anıt ve kilise inşaatını tamamlayana kadar Erzurum'da kalması kararlaştırılmıştır.⁴⁴

4.2. Belediye Faaliyetleri

Rus birliklerinin Erzurum'a girişi Hasan Kale'deki uzun süreli bekleyiş ve kırsal alandaki yeraltı ambarlarının tifüs kokularından sonra, bu askerler için temiz, kuru ve rahat bir ortama ulaşma anlamına gelmiştir.⁴⁵

³⁸ Duhovskaya, *age*, s. 54-55.

³⁹ Duhovskiy, *age*, s. 23.

⁴⁰ Ryan, *age*, s. 373.

⁴¹ Duhovskiy, *age*, s. 23-24.

⁴² Duhovskiy, *age*, s. 28.

⁴³ Duhovskaya, *age*, s. 35, 41, 82.

⁴⁴ Duhovskaya, *age*, s. 85, 91.

⁴⁵ Duhovskiy, *age*, s. 15.

Rus birliklerinin şehre intikalinin ardından şehrin sokakları, meydanları ve birçok hendeği kar ve buzdan temizlenmesi çalışmaları başlamıştır. Bu kar ve buzun altına, kuşatma sırasında birçok ölü hayvan ve çeşitli çöp birikmiştir. Çalışmalar sadece Müslüman ve Hristiyan şehir sakinleri tarafından, günlük cüzi bir ücret karşılığında, şehir ve Rus hazinesi bütçesinden yapılmıştır. Bu işçilere yaklaşık 40 kopek*, araba başına ise yaklaşık 1 ruble verilmiştir. Bu çalışmalarda geçici olarak şehirde bulunan evsiz fakirler de istihdam edilmişlerdir. Bu suretle hem uygunsuz faaliyetlerden alıkonulmaları hem de geçimlerini sağlamaları mümkün olmuştur. Genel olarak temizlik faaliyetlerinin amacı Rus birliklerinin olası hastalıklardan korunması olmuştur. Bu çerçevede tüm sanitasyon birliklerinin komutanı Dr. Reimert'in şehre gelmesiyle Dr. Raitlinger'in komutasında özel bir birim kurulmuştur. Derhal askerlerin ve özellikle hastaların bulunduğu yerler temizlenmeye ve dezenfekte edilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede kuşatma sırasında tifüs ve diğer hastalıklardan hayatını kaybeden Türk askerlerinin gömüldüğü mezarlıkların dezenfeksiyonuna da başlanmıştır. Zira karların erimesiyle mezarlardaki birçok naaş açığa çıkmış ve salgın tehlikesi oluşturmıştır. Bu çalışmalar, savaş sonrası hızla yayılan salgın hastalıkların önlenmesinin en önemli nedenlerinden biri olmuştur. Ayrıca şehirde insan sağlığı için tehlike oluşturan su birikmiş derin çukurlar üzerine toprak dökme çalışmaları başlatılmış, birçok su tahliye kanalının kenarına ilkbaharda 700'den fazla ağaç dikilmiştir.⁴⁶

Bayan Duhovskaya Palandöken Dağları'nın eteklerinde yer alan Abdurrahman Gazi Türbesi'ni ziyaret etmiştir. Türbede hacılar için odalar ve bir kahvehane olduğunu ancak kuşatma sırasında yıkıldığını, sadece tavanı olmayan duvarlar kaldığını belirtmiştir. Türbe mevkiinden manzaranın nefes kesici olduğunu belirterek özellikle Gavur Dağı'nın arkasında güneşin batışını Ayvazovski'nin tablolarındaki renklere benzetmiştir.⁴⁷

4.3. Ticari Hayat

Rus işgali, Erzurum ve çevresindeki ticari ve ekonomik faaliyetlerde ani bir değişikliğe neden olmuştur. Makro perspektif açısından Erzurum vilayetinin gümrük makamları Trabzon'a taşınmıştır.⁴⁸ Yerelde ise Rus idaresinin ilk günlerinde savaş şartları nedeniyle şehirde düzen bozulmuş, her türlü ürün ve malzeme fiyatı artmıştır. Kısa süre sonra ticaret yavaş yavaş canlanmaya başladığında, ticaretle ilgili olarak yerel halkın seçtiği temsilcilerden oluşan özel bir ticaret mahkemesinin kurulması gerekliliği doğmuştur. Tütün ve diğer vergilerin geçici olarak kaldırılması, içki üzerindeki gümrük vergilerinin de kaldırılması ticaretin canlanmasını sağlamıştır. Piyasada hayvan yemi bulunabilir hale gelince ve taşımacılık maliyetleri bir ölçüde ucuzlayınca, İran transit kervanları gelmeye başlamış ve kış aylarında yüksek olan fiyatlar yavaş yavaş düşmüştür. Piyasada Rus paralarının yayıldığı, ticarete kullanıldığı anlaşılmaktadır. Duhovski'ye göre başlıca para birimi her zaman *Kreditnie Bileti* adı verilen Rus banknotları olmuş, halk ve özellikle tüccarlar arasında yoğun talep görmüştür. Öyle ki Türk parasını tedavülde çıkarmak dahi planlanmış ancak Türk kaimesini tamamen dolaşımdan çıkarmak Türk hastaneleri, personelleri ve ihtiyaçlarını Türkiye'den sağlayan kişiler nedeniyle mümkün olmamıştır. Tüccarların, hatta Türk kökenli olanların, temel yaşam ihtiyaçlarını Türk parasıyla satmaktan kaçındıkları ve Rus parası talep ettikleri yönünde şehir polisine şikâyetler bildirilmiştir. Bunun yanında Vali Duhovski tarafından ticari ürün vergileri onaylanarak Türkçe ve Rusça olarak pazarların etrafındaki görünür yerlere asılmıştır. Yerel halkın vergi yükümlüğü, ilk başta Kafkasya Başkomutanının izniyle kaldırılmış ancak yaz sonunda, iyi bir hasat beklentisinin belirmesiyle aşar vergisinin, Türk yönetiminde olduğu gibi alınacağı ilan edilmiştir.⁴⁹

Bahar aylarında, Türk makamları Vali Duhovski'ye, Babıali emirnamesinin bir kopyasını göndererek Yeşilköy Antlaşması'na göre köylerdeki koyunlardan geleneksel vergi toplanmasına izin verilmesini veya yazlık otlaklara çıkmadan önce baharda yapıldığından Türk yetkililerine koyun sayımı yapma izni verilmesini istemişlerdir. Duhovski ise bölgede Rus yönetimi varken hiçbir Türk yetkilisinin bu işe karışmasına izin vermeyeceğini belirterek yalnızca koyun sayısına dair bilgilerin toplanmasını isteyebileceğini, bu bilgileri de bölgenin tahliyesinde iletebileceğini ifade etmiştir. Duhovski'ye göre köylüler ve şehirdeki halk, önceki yılın malzemelerini Rus ordusuna daha önce görülmemiş fiyatlarla satıp büyük paralar kazanmışlar ve Türk yönetimi zamanındakinin aksine, bölgede huzur hâkim olmuştur. Rus idaresinin katı cezaları sayesinde Erzurum'daki yedi aylık işgal döneminde, sadece yedi hırsızlık ve cinayet vakası yaşanmıştır. Örneğin Çiftlik köyünden* üç cinayet zanlısı, askerî mahkeme kararıyla haziran ayı başında asılmış; diğer bazı az suçlular ise Kars'a ve Aleksandropol [Gümrü]’e sürgüne gönderilmiştir.⁵⁰ Öte yandan Rus askerlerin insanlara yönelik sert tavırları, özellikle şehrin kenar yerlerindeki acımasız davranışları eleştiri almıştır.⁵¹

* Rublenin yüzde biri değerinde para birimi.

⁴⁶ Duhovski, *age*, s. 24-26.

⁴⁷ Duhovskaya, *age*, s. 54-55.

⁴⁸ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi*, (BOA. HR.SYS.), 1230/29, 30 Temmuz 1878.

⁴⁹ Duhovski, *age*, s. 26.

* Çiftlik, Erzurum ilinin Yakutiye ilçesine bağlı bir kentsel mahalle.

⁵⁰ Duhovski, *age*, s. 27-29.

⁵¹ Ryan, *age*, s. 383.

4.4. Rus İdaresi ve Yerel Halk

Rus birliklerinin Erzurum'a girişi esnasında Türk ve Rus yetkililerin aldıkları önlemlerin de sayesinde herhangi bir olumsuz vaka yaşanmamıştır. Bunda işgalin geçici olması da etkili olmuştur. Ancak bahar aylarında her an yeni bir savaşın çıkabileceği beklentisi nedeniyle Erzurum'daki Müslümanlar arasında, Rus ordusuna karşı olan derin nefretin somut yansımaları olan bir bekçi kulübesine ateş açılması, bir subayın taşlanması gibi girişimler görülmeye başlanmıştır. Bu süreçte Erzurum'daki Müslümanlardan birkaç yüz aile, Hristiyan yönetimi altında geçirdikleri süre boyunca, yaşam koşullarındaki zorluklar ve dini sebepler nedeniyle Anadolu'nun içlerine göç etmişlerdir.⁵² Tarihçi Semen Esadze'ye göre Rus yönetimi Erzurum halkının idareye olan olumsuz tavrı nedeniyle Erzurum'da Kars'ta olduğundan daha fazla idari zorlukla karşılaşmıştır. Berlin Kongresi süresince halk arasında yayılan duyumlar, İngiliz ajanların Erzurum'un tekrardan Türkiye'ye verileceği yönündeki faaliyetleri halk ve idare arasında gerilime neden olmuştur. Halkın yönetime karşı olası bir itaatsizliğine askerî birlikler engel olmuştur.⁵³

Rus işgali, özellikle Rus ordusunda Ermeni askerlerin de yer alması nedeniyle Ermeni toplumunda büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır. Zira Ermeni ileri gelenleri Ayastefanos ve Berlin antlaşmaları sürecinde aktif bir şekilde görüşmelere katılarak fikirlerini belirtmişlerdir. Ayastefanos Antlaşması sürecinde Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, beraberindeki konsey üyeleriyle birlikte Başkomutan Grandük Nikola'ya başvurarak Doğu Anadolu'daki vilayetler için idari özerklik talebinde bulunmuştur. Bu girişim sonucunda antlaşmaya eklenen 16. maddeyle, Osmanlı Devleti Ermenilerin yaşadığı bölgelerde reform yapmayı ve onların güvenliğini sağlamayı taahhüt etmiştir. Patrik Varjabedian, Berlin Kongresi sırasında, selefi Patrik Krimyan'ın başkanlığında bir heyet göndererek Ayastefanos Antlaşması'ndaki maddelerin Berlin Antlaşması'na da dâhil edilmesini sağlamıştır.⁵⁴ Bu gelişmelerin Ermeni nüfus arasında yarattığı duyguları Duhovskiy şu ifadelerle anlatır: *"Birçok Ermeni, San Stefano ve Berlin Antlaşmalarına dair duydukları dedikodulara rağmen, Erzurum'a Türklerin bir gün geri döneceğine inanmak istemediler... Bölgedeki Rus egemenliği, Ermeniler için gerçek bir bayram dönemi gibi geçti; onların Rus askerlerine karşı duyduğu sempati hiç eksik olmadı."* Ermenilerin Ruslara olan bu ilgisi Türklerin tepkisini çekmiştir. Bu nedenle bir barış antlaşmasıyla bölgenin Türkiye'ye bırakılması gündeme gelirse göç etmeleri olasılıklar arasında görülmüştür. Halk arasında Rusların çekileceği yönünde bir söylenti yayıldığı anda, göç etme izni almak isteyen çok sayıda Ermeni Duhovskiy'e başvurmuştur. İşgalin ilk başlarında, halkın düzensiz bir şekilde göçü engellenmek zorunda kalınmıştır. Bu noktada en büyük yardımı yerel piskoposlar, özellikle Gregorian piskoposu Arutyun vermiştir. Kendisi ve bazı önde gelen Erzurumlu Ermeniler sayesinde, Batum'un teslim alınacağına dair bilgi gelene kadar, göç hareketleri çoğunlukla durdurulmuştur.⁵⁵ Bununla birlikte Ermenilerin silahlандığı, askerî bir hazırlık içinde olduğuna dair bazı gelişmeler dikkat çekmiştir. Ryan, gece meydana gelen bir patlamayı şöyle anlatır:⁵⁶

"Bir gece korkunç bir patlama ile uyandım ve aklımı toparlamadan hemen sonra kapıya çılgınca bir vurulma sesi geldi, birinin acilen doktora ihtiyacı olduğu belliydi. Hepimiz kıyafetlerimizi giyip, kılavuzu takip ederek birkaç dakika önce bir Ermeni evinin olduğu yere yönelecek, ancak oraya vardığımızda geriye sadece bir yıkıntı yığını kalmıştı. Hayatta kalanlardan biri ne olduğunu açıkladı. Bize, çok sayıda Ermeni'nin bazı Türk fişeklerini ele geçirip, barutu kendi amaçları için kullanmaya çalıştıklarını söyledi. Büyük bir odanın ortasında, dizlerinin üstüne oturmuş on altı adam, fişeklerin kurşunlarını çıkarıp barutları yavaşça büyüyen bir yığın halinde biriktiriyorlardı; tam o sırada içlerinden birinin sigara içme isteği geldi ve bir kibrit çıktı. Bir sonraki an, ev havaya uçtu ve on Ermeni cennete ya da bir başka yere gitti."

Rumlar arasında Rus idaresine karşı Ermeniler kadar coşku ve heyecana rastlanılmamıştır. Ruslara karşı herhangi bir düşmanlık göstermemekle birlikte Türklerle olan sempatiyelerinden daha fazlasını da göstermemişlerdir. Rus yönetimi boyunca Rumlar ne Türklerin düşmanlığını kazanmış ne de Ruslara sorun yaratmışlardır.⁵⁷ Kürtler, hem Osmanlı hem de Rus yönetimine karşı genellikle tarafsız bir tavır sergilemişlerdir. Çoğunlukla, köle ticareti gibi geleneksel geçim kaynaklarının yasaklanması nedeniyle idari organlara karşı düşmanlık beslemişlerdir. Bazı Kürt aşiret liderleri, Rus yönetiminden cömert ödüller aldıkları sürece, Rus idaresinin çıkarları doğrultusunda hareket etmişlerdir.⁵⁸

Duhovskiy, Rus idaresinde geçen sürenin yerel halk için bir dinlenme dönemi olduğunu ve halkın belleğinde uzun süre kalacağını iddia eder. Vergi muafiyeti ve bölgedeki halkın huzuru hakkında çıkan haberlerin, Anadolu'nun iç bölgelerine kadar yayıldığını, bu durumun savaşın sürmesi durumunda çok faydalı olabileceğini, eğer yıllar sonra yeni bir savaş başlarsa, bu dönemin etkilerinin gelecekteki sonuçlarıyla birlikte hissedileceğini

⁵² Duhovskiy, *age*, s. 29.

⁵³ Semen Esadze, *İstoričeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, C. II, (Prilozhenie), Tiflis 1907, s. 258-260.

⁵⁴ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001, s. 7; Bayram Kodaman, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, SDÜ Yayınları, Isparta 2003, s. 26.

⁵⁵ Duhovskiy, *age*, s. 29-30.

⁵⁶ Ryan, *age*, s. 394.

⁵⁷ Duhovskiy, *age*, s. 318-319.

⁵⁸ Duhovskiy, *age*, s. 29-30.

savunur.⁵⁹ Bu bağlamda 93 Harbi sonrasında Doğu vilayetlerinde ortaya çıkan güvensizlik ortamını gidermek amacıyla idari düzenlemelere gidilmiştir. Yeni oluşturulacak nahiyelerde, halkın nüfus yapısına göre idarecilerin dinî temsiline dikkat edilmesi öngörülmüştür. Buna göre, nüfusun çoğunluğu Müslüman olan nahiyelerde müdür Müslüman, yardımcısı Hristiyan olacak; nüfusun çoğunluğu Hristiyan olan nahiyelerde ise müdür Hristiyan, yardımcısı Müslüman olarak atanacaktır. Bu düzenleme, Hristiyanların yerel yönetim yapısına katılımını güvence altına alma amacını taşımaktadır.⁶⁰

5. İşgalinin Sonu ve Erzurum'un Teslimi

3 Mart 1878 tarihli Yeşilköy Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da Ermenilerin meskûn olduğu bölgelerde reform yapması, savaş tazminatı olarak Rusya'ya toplamda 1.410 milyon ruble ödemesi, bu miktarın büyük bir kısmının Rumeli'deki bazı topraklar ile Kars, Ardahan, Batum ve Doğubayazıt'ı Rusya'ya bırakmasıyla karşılanması, geriye kalan 300 milyon rublenin ise nakit olarak ödemesi kabul edilmiştir. Rus kuvvetlerinin antlaşmanın imzalanmasından itibaren altı ay içinde ise Doğu Anadolu'yu tahliyesi kararlaştırılmıştır. 13 Haziran 1878 tarihinde Berlin Kongresi, Yeşilköy Antlaşması şartlarının yeniden gözden geçirilmesi amacıyla toplanmıştır. Kongreye Osmanlı Devleti adına katılan temsilciler arasında Erzurum eski valisi Esad Muhlis Paşa'nın Erzurum doğumlu ve yöreye hâkim olan oğlu Berlin Büyükelçisi Sadullah Bey yer almıştır.⁶¹

Berlin Kongresi sürecinde savaşın yeniden patlak verme olasılığı kaybolmamış, hatta zaman zaman bu durum kesin görülmüştür; Türk ve Rus tarafında buna yönelik askerî hazırlıklar sürmüştür. Berlin Antlaşması ilan edildikten sonra dahi, Müşir İsmail Paşa ve karargâhı tüm zamanını yeniden yapılanma sürecine adanmış, genç askerlerden alay ve taburlar kurmuş, yiyecek ve özellikle cephane temini için çalışmalar yürütmüştür. Ne var ki, halk ve ordu üzerindeki yorgunluk kendini göstermiş, özellikle topçuluk ve süvaride, nitelikli atların temin edilmesindeki zorluklar süreci baltalamıştır. Türk ordusunun ana karargâhının Erzincan'da bulunması, yolların durumu ve taşıma araçlarının tükenmesi, deniz yoluyla Trabzon'a getirilen askerî malzemelerin Erzincan'a taşınmasını uzun süre engellemiştir. Artık Rusların elinde olan zengin Erzurum depoları, Türk ordusu için çok önemli ve değerli bir kayıp haline gelmiştir. Askerler arasındaki firar olayları, tecrübeli Türk subayların savaşın sürdürülmemesine dair görüşleri, Anadolu ordusunun İngiliz subaylarının yardımıyla bile Rus kuvvetleriyle rekabet edemeyeceğine dair öngörüler yeni bir savaş ihtimalini düşürmüştür.⁶²

Berlin Antlaşması kararları gereğince Batum Rusya'ya bırakılmış ve Osmanlı yetkilileri ise Batum'un tesliminin şartı olarak savaş döneminden beri Rus işgali altında bulunan İstanbul, Erzurum ve Bayezid mevkilerinin de tahliyesinin ilk şartı olarak öne sürmüşlerdir.⁶³ 6 Eylül (25 Ağustos)'de Rus birliklerinin Batum'a girmesinin ardından, iki gün sonra, Vali Duhovskiy'e Erzurum ve çevresinin Osmanlı yönetimine devriyle ilgili haber gönderilmiş ve teslim için idari hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte aşar vergisi tahsilinin de durdurulması emredilmiştir. Askerlere yiyecek temini için Erzurum, Hasan Kale ve Horasan'da toplamda 100.000 pud ot toplanarak depolara gönderilmeye başlanmıştır. Bu ürünün bir kısmı Horasan'dan, en yakın Rus deposunun olduğu Karaorgan'a taşınmış; geri kalanın ise Türk yetkililere ücretsiz teslim edilmesi talimatı verilmiştir. Rus birliklerinin Erzurum'dan 13 (1) Eylül'de başlamak üzere 19 (7) Eylül'e kadar tamamen çıkması planlanmıştır. Yerel polis hizmeti için yerli halktan oluşan atlı düzensiz alayın lağvedilmesi talimatı verilmiştir. Kars'taki Korgeneral Lazarev'in talimatı üzerine Vali Duhovskiy'nin ilk emri, askerî malzeme depolarının Osmanlı makamlarına teslim edilmesi olmuştur. Yaklaşık 40 farklı noktada yer alan 4 büyük ve 33 küçük barut deposunda milyonlarca farklı türde mühimmat, barut, cephane ve farklı askerî malzemeler vardı. Şehirdeki birkaç depoda binlerce tüfek, soğuk silahlar, topçu malzemeleri ve diğer benzer eşyalar ve toplamda 135 top mevcuttur. Depoların teslimi birkaç gün içinde yapılmıştır. Bunların kontrolü Erzurum'daki Türk subayları tarafından yapılmış ve Rus nöbetçilerin yerini Türk askerleri almıştır. Duhovskiy, Erzurum'dan ayrılmadan önce, *Erzurum'u bir dakika bile Rus yetkilisiz bırakmamak gerektiği* konusunda verdiği rapor gereğince savaş sonrasında Erzurum'da genel bir konsolosluk kurulması planlanmıştır. Konsolos göreve başlayana kadar, yöreyi ve halkı yakından tanıyan, Erzurum'un Polis Şefi ve Rus subayı Kamsarakan, birkaç memuruyla birlikte bu göreve atanmıştır.⁶⁴ Yedi ay önce Erzurum'a gelen Rus birlikleri, yanlarındaki askerî malzemelerle birlikte şehirden ayrılmaya ve Kars tarafına doğru çekilmeye başlamışlardır.⁶⁵

⁵⁹ Duhovskiy, *age*, s. 27-29.

⁶⁰ Mehmet Çetin, "1877/78 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesinde Ve Sonrasında Erzurum Vilayeti'nin İdari Ve Sosyo-Ekonomik Durumu", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/1, 2021, s. 506-507.

⁶¹ Resul Turan, *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2023, s. 9-10.

⁶² Duhovskiy, *age*, s. 20.

⁶³ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Hariciye Nezareti Tercüme Odası*, (BOA. HR.TO, 130/42, 22 Temmuz 1878; *Yıldız Esas Evrakı*, (BOA. Y.EE), 76/12, 26 Temmuz 1878; *Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi*, (BOA. HR.SYS.), 1240/40, 30 Temmuz 1878.

⁶⁴ Duhovskiy, *age*, s. 31-33; Arman Dzhonovich Kirakosian, *British Diplomacy and the Armenian Question: From the 1830s to 1914*, Gomidas Institute, London-Princeton 2003, s. 90.

⁶⁵ ATASE, 110.9.1.3/72.0.26, 6 Eylül 1878.

RUS İŞGALİ ALTINDA YEDİ AY: 93 HARBİ DÖNEMİNDE ERZURUM'UN İŞGALİ

Erzurum'dan Rusların çekilmesi kararı Ermeniler arasında bir üzüntü yaratırken Türk ve Ermeniler arasında bazı nahoş olayların yaşanmasına neden olmuştur. Özellikle Erzincan'da bulunan İsmail Hakkı Paşa'nın Erzurum'daki İdare Reisi Ali Efendi'den aldığı bilgiye göre Berlin Kongresi'nin dağılmasının ardından Erzurum'daki işgalinin sonlarına doğru bazı Rus subaylar bir Ermeni devleti ve hükümeti kurulması fikrini ortaya atmışlardır.⁶⁶ Bazı Rus yetkililerin Ermenilere bu desteği ve Ermenilerin de Rus idaresine olan sempatisi, tabiri caizse Rusların bölgedeki eli kolu olmaları Türklerin tepkisini çekmiştir. Bu nedenle Rusların çekilmesinin ardından akıbetlerinin ne olacağını bilememeleri nedeniyle idareye başvurmaları üzerine hem Rus hem de Türk idareciler tarafından bu konuda önlem alınmıştır.⁶⁷ Şehirdeki güven ortamı sağlanmasına rağmen köylerden büyük kalabalıklar halinde delegeler, Rusya'ya gönderilmeleri için başvuru yapmıştır. Korgeneral Lazarev, sürekli olarak göç işleriyle ilgilenerken Ermeni nüfusuna dağıtılmak üzere Rusça ve Ermenice bir bildiri göndermiştir. Bu bildiri yerel yöneticileri ile piskoposlar aracılığıyla 500 kopya halinde dağıtılmıştır. Lazarev, İsmail Paşa'ya bir telgraf göndererek bölgedeki Hristiyan nüfusun huzura kavuşturulması için gerekli önlemleri almasını istemiş, İsmail Paşa tüm önlemleri almış ve ortalık yatışmıştır. Olası bir çatışmaya karşı askerî nöbetler, devriye gezileri ve keşifler, son Rus askerinin şehirden çıkışına kadar devam etmiştir. Şehrin kalabalık meydanları ve kavşaklarına, şehre yeni gelen birliklerin komutanları yerleştirilmiştir. Böyle büyük bir askerî tahliyenin askerleri fazla yormaması için, son Rus birliklerinin hareketi 19 (7) Eylül'e ertelenmiştir.

17 (5) Eylül sabahı, süvari alayıyla Erzurum'a gelen vali vekili Hüseyin Paşa ile Duhovskiy arasında bir görüşme gerçekleştirmiş ve şehirle birlikte Erzurum Ovası'nın ertesi gün teslimi kararlaştırılmış ancak Musa Paşa ve birliklerinin bölgeye daha erken gelmeyecek olmalarından nöbet değişimi 19 (7) Eylül'e ertelenmiştir. Böylelikle 18 (6) Eylül'de Erzurum Oblastı idaresi resmen sona ermiş; emniyet, şehir meclisi ve hapishanesi Türk makamlarına teslim edilmiştir. Ayrıca Türk tarafına teslim edilen tüm askerî malzemenin, eksiksiz geri verildiğine dair bir protokol imzalanmıştır. 19 (7) Eylül'de Musa Paşa, yanındaki birliklerle şehre girmiştir. Halk sabah saatlerinden itibaren Trabzon kapılarına doğru ilerlemiş; şehir uleması, ellerinde kutsal bayraklarla, askerlerin önünde yürüyerek dua etmiştir. Ardından medrese öğrencileri dua etmişlerdir. Türk ordusu askerleri seçkin birlikleri ve müzik eşliğinde, düzenli bir şekilde şehirde ilerlemiştir. Askerlerin arkasında, komutanların haremlerini taşıyan altı yedi adet araba yer almıştır. Musa Paşa, Rusçayı iyi konuşarak, Ruslarla dostane ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Şehre varışlarının ardından, ana camide dua edilmiştir. Türk askerleri şehre girdikten hemen sonra Rus nöbetçilerin yerini almışlardır. 19 (7) Eylül öğleden sonra saat 5'te Erzurum tekrar Osmanlı Devleti'nin idaresine geçmiştir. Ertesi sabah son Rus askerleri tüm Rus yönetici kadrosu ile birlikte dua ettikten sonra, Erzurum kalesinin Kars kapıları yakınlarında top atışları eşliğinde hareket etmiştir. Türk yetkilileri, Musa Paşa'nın başkanlığında, askerleri uğurlamışlardır. O sırada, Prenses Olga Feodorovna'nın doğum günü vesilesiyle, Türk askerleri tarafından onurlandırılmak amacıyla, yol boyunca bir Türk birliği düzenli bir şekilde dizilmiştir.⁶⁸

SONUÇ

Erzurum, Osmanlı Devleti'nin son döneminde üç kez Rus işgaline uğramış ve bu işgaller genellikle kış aylarında, özellikle Şubat ayında gerçekleşmiştir. Kentin bu denli sık hedef alınmasının başlıca nedeni, Rus Kafkas Ordusu'nun Anadolu'ya ilerleyişindeki ana güzergâhta yer alması ve Erzurum'un stratejik bir askerî merkez olarak taşıdığı önemidir. Nitekim 1878 yılında savaşla ele geçirilemeyen Erzurum, Osmanlı başkentini işgalden koruma amacıyla imzalanan Edirne Mütarekesi sonucunda Rusya'ya geçici olarak terk edilmiş; çevre bölgeler yaklaşık on ay, Erzurum merkezi ise yedi ay süreyle Rus işgali altında kalmıştır.

Bu işgal sürecinin dikkat çekici yönlerinden biri, Gürcü ve Ermeni askerlerin Rus komutanların emrinde aktif görev üstlenmeleridir. Özellikle Ermenilerin tarihsel ve dinsel saiklerle Rus ordusuna entegrasyonu, Ermeni kimliğinin Kafkas Ordusu içinde belirgin biçimde öne çıkmasına neden olmuştur. İlk Erzurum Askerî Valisi Şelkovnikov ile Loris-Melikov ve Lazarev gibi yüksek rütbeli subayların Ermeni kökenli olması bu durumu açıkça göstermektedir. Erzurum'un güvenliğinden sorumlu Polis Şefi Kamsarakan'ın da bir Ermeni olması, Ermenilerin işgal sürecindeki merkezi rolünü daha da belirginleştirmiştir. Bu durum, Erzurum'daki Ermeni nüfusun Rusya ile yakın ilişkiler geliştirmesine, dış göçlere ve toplumsal güvenin zedelenmesiyle Türk-Ermeni çatışmalarının artmasına zemin hazırlamıştır.

Öte yandan Rus idaresi, Erzurum'u Anadolu'nun bir parçası olarak değil, Kafkasya'nın bir uzantısı olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşım, kısa süreli işgal döneminde dahi Rus parasının yaygınlık kazanması ve Rus askerî anıtlarının inşasıyla kendini göstermiş; Rusların Erzurum'daki varlığını geçici değil, uzun vadeli bir siyasal proje olarak kurguladıklarını düşündürmüştür.

Her ne kadar Osmanlı-Rus savaşları Osmanlı Devleti'nin zayıflamasında önemli bir rol oynamışsa da, bu savaşların yalnızca çatışma boyutuyla sınırlı kalmadığı anlaşılmaktadır. "Amansız düşman Moskof" imajına rağmen, Osmanlı komuta kademesindeki bazı askerlerin Kafkasya'daki Rus meslektaşlarını yakından tanınması,

⁶⁶ ATASE, 110.9.1.3/72.0.5, 11 Ağustos 1878.

⁶⁷ Duhovskiy, *age*, s. 34-40.

⁶⁸ Duhovskiy, *age*, s. 31-40.

karşılıklı bilgi alışverişi ve ilişki ağlarının varlığını ortaya koymaktadır. Özellikle Kafkasya kökenli, Rus eğitiminden geçmiş ve sonradan Osmanlı hizmetine katılmış Musa Kundukhov Paşa gibi isimler bu bilgi birikiminde etkili olmuştur. Ayrıca, Edirne Mütarekesi sonrasında gıda sıkıntısı yaşayan Rus birliklerine Osmanlı yetkililerinin yardım sağlaması, savaşın insani boyutuna dair önemli bir örnek olarak değerlendirilebilir.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Due to its strategic and geographical location, Erzurum has historically served as a significant defense center. This function persisted during the Russo-Turkish conflicts of the 19th century. For the Russians, Erzurum represented an advanced outpost facilitating their incursion into Ottoman territories, while for the Ottomans, it was the key to safeguarding their eastern borders. As a gateway between the Caucasus and Anatolia, Erzurum became a primary target in the Russo-Turkish wars of the 19th century, prompting the fortification of Erzurum Fortress and its surrounding defensive structures. Despite these efforts, Erzurum experienced Russian occupation on three occasions: first during the 1828–1829 war, again in 1877–1878, and finally in 1916—each occurring within less than a century. While the 1829 occupation has been documented, particularly through the romanticized lens of Aleksandr Pushkin’s visit to Erzurum, specific historical information is available on this event. The 1916 occupation has been the subject of recent scholarly research, informed by Russian archives and contemporary newspapers. However, there is a notable gap in the historiography concerning the 1878 occupation, with no comprehensive studies based on Turkish and Russian sources. In November 1877, Russian forces launched a major assault on Erzurum, capturing strategic positions around the city. However, one of the most famous events of the defense was the Battle of Aziziye on November 7, 1877. In this battle, the people of Erzurum, including civilians, women, and children, fought bravely alongside Ottoman soldiers to reclaim the Aziziye fortress after it had been briefly captured by the Russians. The heroic resistance of the locals, led by figures such as Nene Hatun, became a symbol of Turkish patriotism. Nonetheless, the Russian forces’ approach to the vicinity of Istanbul posed a direct threat to the Ottoman capital. The Treaty of Edirne (Edirne Mütarekesi) was an armistice signed between the Ottoman Empire and the Russian Empire on January 31, 1878. This agreement marked the Ottomans’ *de facto* surrender and paved the way for the Treaty of San Stefano (March 3, 1878). Consequently, the Treaty of Edirne included the surrender of Erzurum, marking the beginning of an approximately seven-month-long Russian occupation. With the occupation of Erzurum by Russian forces, the Turkish military units stationed in the city were compelled to withdraw to Erzincan, leaving Erzurum under Russian control. Following this development, the Russians swiftly established their own military administration to govern the city and maintain order. As part of their efforts to ensure local security, they appointed an Armenian-origin officer, Kamsarakan, as the chief of police. Additionally, a significant number of local Armenians and Greeks were recruited and employed as security personnel within the newly formed administration. The particularly close ties between the Armenian population of Erzurum and the Russian authorities did not go unnoticed and provoked resentment among the Turkish inhabitants, who viewed this collaboration with suspicion and discontent.

Methodology

This study aims to examine the occupation period through a range of sources, including the memoirs of Erzurum’s Military Governor Sergey Mikhailovich Dukhovskiy, his wife Varvara Fyodorovna Dukhovskaya, and Red Cross officials, as well as documents from the Turkish Ministry of National Defense Military Archives (ATASE) and other limited primary sources. The research focuses on the city’s surrender, the Russian administrative structure, interactions between the administration and the local population, and the broader social dynamics during the occupation. Additionally, it explores how the Russians utilized this period as both a propaganda tool and a preparatory phase for future occupations. Erzurum was subjected to Russian occupation approximately every 30 years during the late Ottoman period. These occupations predominantly occurred during the winter months, particularly in February. The city’s strategic importance stemmed from its role as a key route and military hub for the Russian Caucasus Army’s advance into Anatolia. Reflecting this significance, Erzurum—unconquered through direct military engagement—was temporarily ceded to Russia under the Treaty of Edirne, signed to protect the Ottoman capital from occupation. While the surrounding regions remained under Russian control for about ten months, the city of Erzurum itself was occupied for roughly seven months, from February to September.

Results and Conclusion

The Russian administration perceived Erzurum not merely as part of Anatolia but as an extension of Russian-controlled Caucasia. This perception was evident in the widespread circulation of Russian currency and its increasing preference in local commerce, despite the brief duration of the occupation. The 1877–1878 Russo-Turkish War holds significant importance in Turkish history as one of the conflicts resulting in the most substantial

military losses. Even during World War I, the ultimate objective of Ottoman military leadership remained the restoration of pre-1878 borders. Interestingly, despite the adversarial context, notions of war and peace were well-established among military elites, with amicable relationships often maintained between Ottoman and Russian officers during peacetime. This familiarity is evident in the close personal and professional ties between Erzurum's prominent administrators and military leaders and their counterparts in the Caucasus command structure. Moreover, the humanitarian dimension of the conflict is highlighted by Ottoman officials providing essential supplies to the Russian army, which faced severe food shortages. Additionally, several European nations dispatched medical personnel and supplies to support Ottoman soldiers, significantly enhancing the army's recovery capabilities. The memoirs of these European personnel serve as valuable sources on Erzurum and the war. During the occupation, Georgian and Armenian soldiers played pivotal roles under Russian command. These groups were instrumental not only in military operations but also in establishing administrative control over the region. The Armenians' historical and religious aspirations led to the prominence of Armenian identity within the Russian Caucasus Army. This dynamic is reflected in the high number of senior Armenian officials, including Erzurum's military governor Shelkovnikov, and key figures such as Loris-Melikov and Lazarev. Notably, the chief of police responsible for Erzurum's security during the occupation, Kamsarakan, was of Armenian descent, underscoring the central role of Armenians in the Russian administration. This situation facilitated closer ties between Erzurum's Armenian population and Russia, contributing to external migrations and heightened Turkish-Armenian tensions. The Armenians' alignment with Russian authorities eroded the foundation of trust between Armenian and Turkish communities living side by side.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Hariciye Nezareti Tercüme Odası*, 130/42.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Yıldız Esas Evrakı*, 76/12.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Hariciye Nezareti Siyasi Kalemî*, 1230/29, 1240/40.

Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi, *Osmanlı-Rus Harbi 1877-1878*, 110.9.1.3/64.0.10, 110.9.1.3/71.0.79, 110.9.1.3/71.0.92, 110.9.1.3/47.0.130, 110.9.1.3/58.0.146, 110.9.1.3/72.0.26,

2. Yayımlanmış Eserler

AYKUN, İbrahim, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşından Sonra Erzurum'un Mahallelerinden ve Ova Köylerinden Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14/1, 2019, ss. 409-421.

CELÂLEDDİN PAŞA, Mahmud, *Mir'ât-ı Hakikat, Târihi Hakikatların Aynası*, haz. İsmet Miroğlu, Cilt I-II-III, Berekât Yayınları, İstanbul 1983.

CHOCHİEV, Georgy, "General Musa Kunduhov'un Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hayatı ve Faaliyetlerine İlişkin Bazı Olgular ve Düşünceler", *Kafkasya Çalışmaları*, S. 3/2, 2016, ss. 1-22.

ÇAYCIOĞLU, Serdar Oğuzhan, *Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021.

ÇETİN, Mehmet, "1877/78 Osmanlı – Rus Savaşı Öncesinde Ve Sonrasında Erzurum Vilayeti'nin İdari Ve Sosyo-Ekonomik Durumu", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 10/1 2021, ss. 503-24.

DUHOVSKAYA, V., "İz Dnevnik Russkoy Jenşini v Erzurume: Vo Vremya Voennago Zanyatiya Ego v 1878 g.", *Russkie Vestnik*, No 8-11, 1878.

DUHOVSKAYA, V., *İz Dnevnik Russkoy Jenşini v Erzurume: Vo Vremya Voennago Zanyatiya Ego v 1878 g.*, Tipografiya i Hromolitografiya A. Tranşelya, Stremyannaya, 12, S-Peterburg 1879.

DUHOVSKAYA, V., *İz Moih Vospominaniy*, Directmedia, Sankt Peterburg 2013; V. Duhovskaya, *İz Moih Vospominaniy*, Zacharov, Rusya 2019.

DUHOVSKİY, S., "Russkie v Erzurum v 1878 godu", *Voennyi Sbornik*, god Dvadsat perviy, 1878 Dekabr, Tom 124, No 11-12, Tipografiya V.A. Poletiki: Sankt Peterburg 1878.

DZAGUROV, G.A., *Pereselinie Gortsev v Turtsii: Materiali po istorii gor. narodov*, Sevkavkniga, Rostov-Don 1925.

ESADZE, Semen, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom*, C. II, (Priloenie), Tiflis 1907.

EŞKİ, Fatih Mehmet, “Rus Basınında Çarlık Rusya’nın Erzurum’u İşgal Yılları (1916-1917)”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 2/11, 2024, ss. 404-31.

General Musa Kundukhov’un Anıları, çev. Murat Yağan, Kafkas Kültür Dernekleri, İstanbul 1978.

HALFİN, N.A., *Borba za Kurdistan: Kurdskiy vopros v mejdunarodnih otnoşeniyah XIX veka*, İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı, Moskva 1963.

KODAMAN, Bayram, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, SDÜ Yayınları, Isparta 2003.

KİRAKOSİAN, Arman Dzhonovich, *British Diplomacy and the Armenian Question: From the 1830s to 1914*, Gomidas Institute, London-Princeton 2003.

MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırımı (1821-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

MEGRELİDZE, Ş.V., *Zakavkaziye v Russko-Turetskoy Voyne 1877-1878 gg.*, Tbilisi 1972.

RASSAM, Hormuzd, *Asshur and The Land of Nimrod*, Newyork 1897.

Report and Record of the Operations of the Stafford House Committee for the Relief of Sick and Wounded Turkish Soldiers: Russo-Turkish War, 1877-78, London 1879.

Ryan, Charles S., *Under the Red Crescent: Adventures of an English Surgeon with the Turkish Army at Plevna and Erzeroum, 1877-1878*, John Murray, London 1897.

SADIKOV, Ramin, “Birinci Dünya Savaşı’nda Erzurum’un İşgali: Rus Basını ve Literatürüne Göre İşgalin Rusya’da ve Dünyada Yankılanması” *Osmanlı Araştırmaları*, S. 55/55, Mayıs 2020, ss. 218-318.

SERTOĞLU, Mithat, “Edirne Mütarekesi”, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, Cilt VI, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2011. ss. 3321-3322.

SÜKAN, Şadi, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*. C. II, Gnkur. Basımevi, Ankara 1985.

SÜREYYA BEY, Münir, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001.

ŞENK, Friter Benyamin, “Ya Tak Ustala Bıt Pereletnoy Ptitsey: İmperskoe Prostranstvo i İmperskoe Gospodstvo v Avtobiografii Rossiyskoy Dvoryanki”, *Vestnik YUUrGU, Seria: Sotsialno-Gumanitarnie Nauki*, No 2014, ss. 42-48.

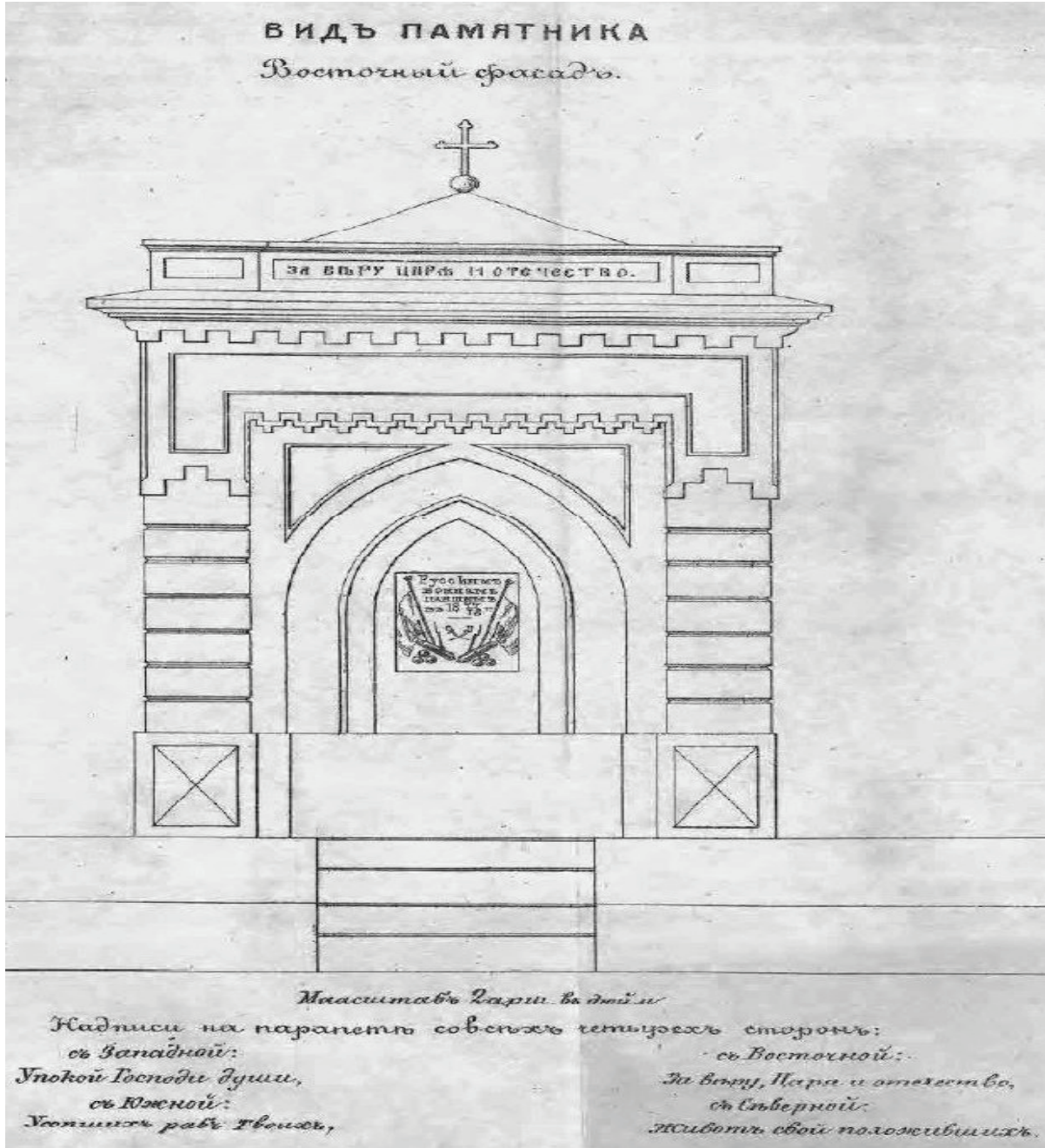
T. C. Genelkurmay Harb Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Seri No:4, *Balkan Harbi (1912-1913)*, C. I, *Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devleti’nin Harbe Girişi*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1970.

TURAN, Resul, *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2023.

Voennaya Entsiklopedia, Tom 9, Pod Red. K.İ. Veličko i dr., SPB 1912.

EKLER

Ek-1: 1877–78 savaşı döneminde hayatını kaybedenler için Erzurum şehir Hristiyan mezarlığında Rus birlikleri tarafından inşa edilen anıt.

Anıt üst kısmında, parapetin dört bir yanındaki yazılar:

Batı tarafından: *Rab, ruhları dinlendir,*

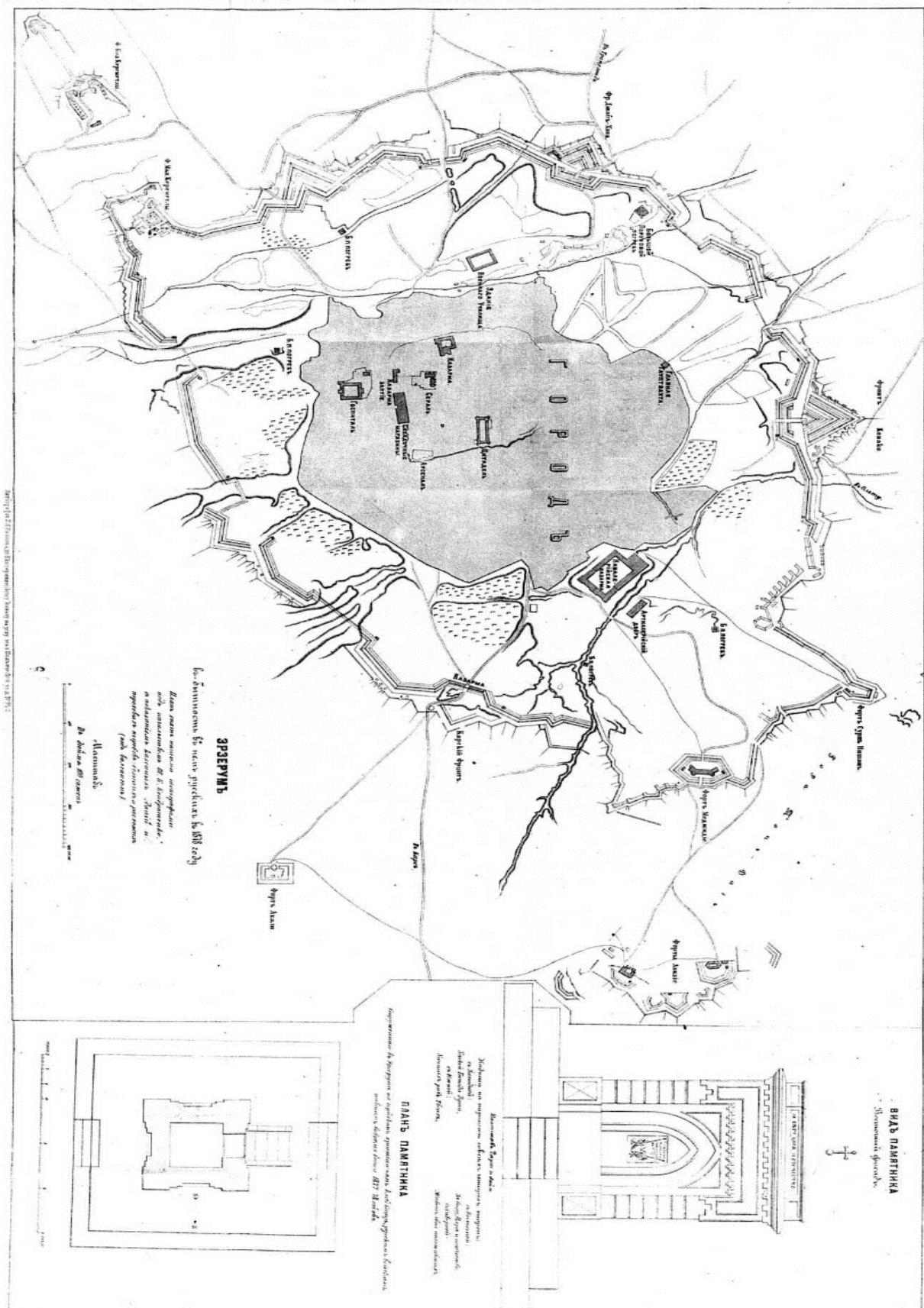
Güney tarafından: *Vefat eden kulların,*

Doğu tarafından: *İnanç, Çar ve Vatan uğruna,*

Kuzey tarafından: *Canlarını feda edenler,*

Doğu cephesi ortasında: *1877-78'de Hayatını Kaybeden Rus askerlerine.*

Ek-2: Erzurum şehir haritası

Not: 1878 Rus işgali döneminde Ş.K. Kondratenko'nun idaresinde Rus topograflar tarafından hazırlanmış devlet binaları, barut mahzenleri, hastaneler ve depoların gösteren harita.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>